

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Методичні рекомендації до семінарських занять та самостійної роботи
з дисципліни «Вступ до фаху»
для здобувачів освітнього ступеня бакалавр
спеціальності 033 «Філософія»
денної форми навчання

Черкаси 2023

УДК 101:321.01](07)
М54

*Затверджено вченою радою ФГТ,
протокол № 6 від 27.03.2023 р.,
згідно з рішенням кафедри
філософських і політичних наук,
протокол № 8 від 16.01.2023 р.*

Упорядник Бойко А.І., д.філос.н., професор

Рецензенти Астапова-Вязьміна О.І., к. філос.н., доцент.

Методичні рекомендації до семінарських занять та самостійної роботи з дисципліни «Вступ до фаху» для здобувачів освітнього ступеня бакалавр спеціальності 033 «Філософія» денної форми навчання. [Текст] / [Електронний ресурс] / Упоряд. : Бойко А.І.; Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2023. – 65 с.

У виданні містяться теми, що винесені для самостійного опанування основними проблемами філософії та політичної філософії.

УДК 101:321.01](07)

Виробничо-практичне
електронне видання
комбінованого використання

«Вступ до фаху»
для здобувачів освітнього ступеня бакалавр
спеціальності 033 «Філософія»
денної форми навчання.

Упорядник Бойко Анжела Іванівна

В авторській редакції

ЗМІСТ

Вступ

Тема 1. Філософія, її виникнення, основне коло питань

Тема 2. Політика як соціальне явище, сутність політики

Тема 3. Політична онтологія. Філософія влади

Тема 4. Політична аксіологія: система політичних цінностей

Тема 5. Політична антропологія

Тема 6. Політична етика

Тема 7. Сучасна політична філософія

Інформаційні ресурси

Рекомендована література

ВСТУП

Методичне видання «Вступ до фаху» призначено для студентів спеціальності 033 «Філософія» освітньої програми «Політична філософія» освітнього рівня бакалавр денної форми навчання.

В методичних рекомендаціях надана основна проблематика політичної філософії. Видання структуровано за темами, що полегшує сприйняття матеріалу.

Видання може бути використано як для підготовки до семінарських занять, так і для самостійної роботи здобувачів освіти.

Тема 1. Філософія, її виникнення, основне коло питань.

Світогляд людини, його суть, структура та історичні типи

У систему людських знань термін “світогляд” був запроваджений з подачі німецького філософа Іммануїла Канта. Світогляд – невід’ємний атрибут людської свідомості.

Кожна людина має світогляд, і в кожній людині він індивідуально специфічний. Але чи є між ними щось спільне? І що таке світогляд взагалі? Далі, чи змінюється зміст світогляду протягом життя окремої особи або ж поколінь людей, історично віддалених між собою? Тобто, чи розвивається світогляд? Отже, перед нами одна з одвічних філософських проблем: що таке світогляд людини, як його розуміти, яке його соціальне значення?

У найелементарнішому розумінні слова світогляд – це сукупність поглядів людини на світ і сенс життя. Якщо конкретизувати, то світогляд – це сукупність узагальнених уявлень про дійсність, які відображають, розкривають і зумовлюють певне практичне і теоретичне ставлення людини до світу, спосіб сприйняття, осмислення і оцінки навколишньої дійсності і самої себе як конкретно-історичного суб’єкта пізнання і практики. Наголошуємо, що світогляд – не просто узагальнене уявлення про світ, а форма самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття “світ” і “людина”. Через ці поняття суб’єкт світогляду усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві настанови. Відношення “світ – людина” – це основне питання світогляду.

Світогляд являє собою складне духовне явище, для якого характерні цілісність, єдність усіх компонентів. Структуру світогляду становлять і виконують у ньому важливу роль такі елементи.

Узагальнені знання. Вони є основною, інформаційною базою світогляду. Що більші знання того чи іншого народу або тієї чи іншої людини, то серйозніше підґрунтя дістає відповідний світогляд. Слід зауважити, що до світогляду належать не всі і не будь-які знання, а лише ті, які є життєво важливими для людини, які практично і теоретично розкривають сутність стосунків між людиною і світом у кожную історичну епоху.

Переконання. Це внутрішні соціально-психологічні елементи духовності, завдяки яким сприймаються або ж, навпаки, відкидаються світоглядні знання. Переконання – це не тільки інтелектуальна позиція, а й емоційний стан, стійка психологічна настанова, впевненість у справедливості своїх принципів, ідей, поглядів. Тому переконання є одним з необхідних структурних елементів світогляду.

Цінності. Це позитивне або негативне ставлення до явищ навколишнього світу, яке ґрунтується на потребах та інтересах людей, культур певного соціуму. Їх людина засвоює в процесі життя. За змістом і сутністю цінності відрізняються від знань. Знанням притаманне прагнення до істини – об’єктивного пізнання реального світу, цінності втілюють у собі особливе ставлення людей до всього навколишнього відповідно до їх прагнень, потребам, інтересам.

Ідеали. Це світоглядна форма цілеспрямованого відображення дійсності, уявний зразок досконалості, норма, до якої слід іти як до кінцевої мети. Особливість ідеалів у тому, що вони становлять випереджене відображення дійсності. Слід підкреслити, що суспільний ідеал виконує не тільки цілеспрямовувальну, але й оцінювальну (аксіологічну) функцію щодо відношення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе. Світоглядні цінності – це вищі цінності життя і культури, які визначають життєву орієнтацію суб'єкта у всіх сферах його діяльності.

Вірування. Це форма і спосіб сприйняття соціальної інформації, норм, цінностей та ідеалів суспільного життя. Не набуті власним практичним чи пізнавальним досвідом, вони сприймаються як очевидні факти чи характеристики об'єктивної дійсності суцього і належного; спосіб засвоєння досвіду попередніх поколінь, сприйняття сподівань, очікувань та надій щодо майбутнього.

Принципи діяльності. Вони є нормативно-регулятивним компонентом світогляду; визначають свідоме практичне і теоретичне ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе.

Життєві норми. Це зразки, стандарти діяльності, що склалися історично або усталилися як певні правила поведінки, виконання яких окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним вимогам.

У структурі світогляду вирізняють такі його підструктури: а) світовідчуття, або емоційно-психологічний рівень світогляду; б) світосприймання, або досвід формування пізнавальних уявлень про світ з використанням наочних образів; в) світорозуміння, або пізнавально-інтелектуальний рівень. Синтез знань людей про природу і соціальну реальність утворює загальну картину світу, сукупність природничих наук – природничо-наукову, а сукупність суспільних наук – соціально-історичну картину дійсності. Створення загальної картини світу є завданням усіх галузей знання.

Отже, світогляд – це своєрідна інтегративна цілісність знання і цінностей, розуму і чуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомої переконаності. Спільне функціонування названих елементів і створює ту цілісну систему духовного світу людини, яка спонукає її до практичної дії, до певного способу життя та думки. Функціонування світогляду повинно: а) забезпечити ефективність пізнавально - орієнтаційної діяльності людини і б) бути духовним спонукачем у її соціально-практичній діяльності. Таким чином, світогляд виконує дві взаємопов'язані функції: пізнавально-орієнтаційну (яка забезпечується світоглядними знаннями і оцінками) та соціально-практичну (яка ґрунтується на світоглядних переконаннях і принципах діяльності).

Світогляд у цілому постає загальнолюдським явищем, тобто він є притаманним кожній людині в її нормальному стані. Але саме загальнолюдський характер світогляду зумовлює його надзвичайно велику різноманітність, адже люди дуже по-різному уявляли і уявляють собі світ і себе

в ньому. Коли б ми поставили перед собою завдання перелічити основні види світогляду, нам, напевно, знадобилося б багато часу. Отже, виникає потреба в класифікації світогляду.

Існує кілька критеріїв класифікації світогляду. За критерієм загальності можна вирізнити такі світогляди: індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдський та ін. Проте як особистістю, так і без особистостей не може існувати жодна світоглядна система. За ступенем історичного розвитку виокремлюють античний, середньовічний і т.д. світогляди, а за ступенем теоретичної “зрілості” – життєво-практичний і теоретичний..

Життєво-практичний світогляд являє собою сукупність різноманітних, а іноді таких, що взаємно виключають один одного світоглядних понять, ідей, поглядів, цілей соціального суб’єкта. Такий світогляд породжується безпосередніми умовами життя і досвідом людей, який передається з покоління в покоління. Він має стихійний, несистематизований характер, становлячи набір сентенцій життєвої мудрості, виражених у прислів’ях, приказках, притчах та інших фольклорних формах. Прикладом таких форм життєвої мудрості є численні прислів’я і приказки. Цей рівень світогляду існує у формі здорового глузду. Теоретичний світогляд більш складний: тут усвідомлюються світоглядні проблеми, дається їх розгорнуте обґрунтування і рішення. Це можуть бути різні концепції простору, часу, суспільного розвитку, людини тощо. Теоретичний світогляд існує в логічно впорядкованих системах, в основі яких лежить певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань.

Світогляд має історичний характер. Це означає, що індивідуальний світогляд змінюється протягом життя окремої людини, а суспільний світогляд еволюціонує з розвитком спільноти, людства. Таке розуміння світогляду породжує необхідність виділення його історичних типів.

Протягом історії людської цивілізації сформувалися такі типи світогляду: міфологічний, релігійний та філософський. Звичайно ці типи світогляду не відокремлені один від одного якоюсь чітко межею або історичною датою. В реальному, особливо сучасному світогляді, завжди можна відшукати елементи всіх його історичних форм. Проте така класифікація дає змогу виявити певну закономірність соціального функціонування та розвитку світогляду, як певної реальності. Розглянемо історичні типи світогляду детальніше.

Міфологічний світогляд. Міфологія (від грец. *mifos* – оповідь і *logos* – слово, поняття, вчення) є універсальним типом світогляду первісних суспільств; всі етноси своїм першим світоглядом мають міфологію, яка містить у своїй основі міф – вигадану розповідь, витвір народної фантазії, в якому явища природи або культури подаються в наївно-антропоморфній формі. Порівняльне вивчення міфів різних народів показало, що, по-перше, дуже схожі міфи існують у різних народів, в різних частинах світу, і, по-друге, міф був єдиною універсальною формою свідомості. Він відображав світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння тієї епохи, в яку створювався. У міфологічній свідомості закріплені поетичне багатство та мудрість різних народів.

Чому ж сприйняття світу первісною людиною набуло такої дивної форми, як міфологія? Слід, напевно, врахувати такі передумови: а) первісна людина ще не вирізняла себе з навколишнього середовища – природного та соціального; б) нероздільність первісного мислення, яке ще чітко не відокремилось від емоційної сфери. Наслідком таких передумов стало наївне олюднення навколишнього природного середовища. Людина перенесла на природні об'єкти свої особисті властивості, приписувала їм життя, людське почуття. У міфі неможливо відокремити натуральне від символічного, реальне від фантастичного, існуюче від бажаного, духовне від природного, людське від нелюдського, зло від добра і т. ін. Через це для міфа характерна така форма цілісності, яка для інших форм свідомості майже неможлива. Окрім того, міф для носіїв міфологічної свідомості був не думкою чи розповіддю, а самою реальністю.

Отже, нездатність провести різницю між природним і надприродним, байдужість до протиріч, слабкий розвиток абстрактних понять, чуттєво-конкретний, метафоричний, емоційний характер, – ці та інші особливості первинної свідомості перетворюють міфологію на дуже своєрідну символічну (знакову) систему, через терміни якої сприймався і описувався увесь світ. З розвитком і ускладненням форм життя міфологічна премудрість перестає задовольняти людину. Міф як специфічний ступінь суспільної свідомості поступово розкладається, і із нього виокремлюється ціла низка напрямів духовної діяльності, яка стає характерною вже для цивілізаційно розвинених суспільств.

Релігійний світогляд. Це другий історичний тип світогляду. Умовами для його формування стали: перехід від первісного ладу до рабовласницького суспільства і певні досягнення в організації суспільного виробництва, передусім в розподілі праці, зокрема виділенні розумової праці. Як соціально-історичне явище релігія змінювалась разом із зміною форм суспільного життя, які вона спотворено відображала. Етапами її еволюції були первісні вірування (тотемізм, магія, фетишизм, анімізм), національні (іудаїзм, індуїзм, синтоїзм, даосизм, конфуціанство), світові релігії (буддизм, християнство, іслам).

Релігія є більш зрілою формою світогляду, ніж міфологія. У ній буття досягається не міфічними, а іншими способами. Вирізнимо такі: а) в релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт і об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини й природи; б) світ роздвоюється на духовний та тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного. Міфологічні ж персонажі живуть у феноменальному світі (на горі Олімп, на горі Меру тощо); в) у релігії надприродний світ, недоступний органам чуття, а тому – в об'єкти цього світу треба вірити. Віра і виступає головним засобом досягнення буття; г) особливістю релігійного світогляду є також його практичність, оскільки віра без справ мертва. А у зв'язку з цим віра в Бога та надприродний світ взагалі викликає своєрідний ентузіазм, тобто життєву енергію, яка надає розумінню цього світу

життєвого характеру; д) якщо для міфу головним є обґрунтування зв'язку індивіда з родом, то для релігії ним є досягнення єдності людини з Богом як втіленням святості та абсолютною цінністю.

Релігія – явище багатопланове і багатозначне. Сьогодні, незважаючи на наукові досягнення, які, здавалось би, заперечують її світоглядні положення, релігія продовжує бути великою соціально організованою й організуючою силою в світі. Це значною мірою пов'язано з тим, що вона по-своєму відображає великий життєвий досвід людства, зберігає систему емоційно-образних уявлень і переживань, цінностей, норм життя, моральних ідеалів, які так потрібні сучасному людству. За допомогою обрядовості релігія культивує людські почуття любові, добра, терпимості, співчуття, милосердя, обов'язку, справедливості. Але в релігійному світогляді можуть відображатися і протилежні настрої, ідеї: фанатизм, вороже ставлення до людей іншої віри тощо (досконально релігійний світогляд вивчається в курсі “Релігієзнавство”).

Філософський світогляд. Цей тип світогляду в сучасних умовах розглядається як один із впливових і дійових типів. Він, як і релігія, розвинувся з первинної міфології, успадкувавши її світоглядні функції. Але що ж споріднює і різнить філософію і розглянуті типи світогляду?

Їх об'єднує загальна спрямованість – дати картину світу і в ньому людину з її ставленням до дійсності, що її оточує, і з'ясувати сенс людського буття. Проте відповіді на ці проблеми представники різних видів світогляду шукають своїми шляхами. Що ж до сучасного філософського світогляду, то необхідно звернути увагу на такі його особливості:

а) філософському світогляду властива не чуттєво-образна, як у попередніх світоглядах, форма освоєння дійсності, а абстрактно-понятійна. Він має широкий рівень узагальнення (категорії, принципи), що виходять на межу буття і небуття;

б) філософський світогляд – це теоретична форма світогляду, яка історично виникла і, перша форма систематизованого теоретичного мислення взагалі. Він спрямований на критичне дослідження та вирішення світоглядних проблем з метою підвищення ступеню достовірності та надійності таких рішень;

в) відмінність філософського світогляду від міфічного та релігійного полягає в тому, що релігія і міфологія співпадають з відповідним світоглядом, тоді як філософія становить ядро наукового світосприйняття. Вона надає йому цілісності, взаємопов'язаності й визначеності;

г) на відміну від релігії і міфології, філософія в осмисленні світу систематично спирається на наукові знання. Але якщо на своєму початку філософський світогляд спирався на часткові, не систематизовані знання, то сучасний світогляд має можливість повного використання, як тепер кажуть, Великої науки. Разом з тим філософія справляє величезний вплив на розвиток науки. Вона виступає загальною методологією наукового пізнання;

д) філософія прагне поставити і розв'язати граничні, абсолютні проблеми людського буття.

е) філософія досліджує пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне та естетичне ставлення людини до світу; виробляє певні критерії і принципи суспільної та індивідуальної діяльності, спираючись не на авторитет, а на знання необхідності.

Таким чином, філософський світогляд – закономірний етап у духовному розвитку людства, який був обумовлений як змінами в суспільному бутті людей, так і розвитком різних галузей суспільної свідомості.

Перелічені історичні типи світогляду є не що інше, як типізовані та абстраговані форми діяльності людини в окремі історичні проміжки часу відповідно до розвитку культури та пізнання. Ці форми діяльності є проявом і виразом свідомості і самосвідомості людини, практично орієнтованих на перетворення світу і самого себе за нормами культури та цивілізації.

Підсумовуючи розгляд світогляду, зробимо висновки:

1. Світогляд – це система поглядів на світ і місце в ньому людини, на ставлення людини до дійсності, що її оточує, та до себе самої, тобто найбільш узагальнені погляди на сенс життя, на мету людської діяльності.

2. В історії людства спочатку існував міфологічний світогляд, у якому людина поставала в єдності з навколишнім середовищем, вона не відокремлювалася ні від природи, ні від свого роду. Релігійному світогляду притаманне поділ світу на земний, природний і надприродний, небесний. Основа релігії – віра у вищі творчі сили.

3. Філософія від міфологічних і релігійних форм світогляду відрізняється тим, що реалізує свою світоглядну функцію на основі теоретичного ставлення до дійсності, звертаючись до фактів логічних побудов, виробляючи гносеологічні і логічні категорії та критерії для свідомого пошуку і відбору істинних поглядів.

Предмет філософії і коло її основних проблем

Зміст предмета філософії формувався історично залежно від рівня розвитку культури. На ранніх етапах існування філософії вона містила всю сукупність знань про природу, космос і людину. Не випадково філософи античності були вченими-універсалами, вченими-енциклопедистами. Першу спробу виокремити філософію в особливу галузь теоретичного знання зробив давньогрецький філософ Аристотель (384–322 рр. до н. е.). Філософія на його думку – це знання, позбавлене чуттєвої конкретності, знання “про причини і початок”, “про сутність”, “про суттєве як таке взагалі”. Радикальні зміни у визначенні предмета філософії почались наприкінці XVI – початку XVII століття, коли виникає експериментальне природознавство і починається процес відмежовування від філософії конкретних наук – спочатку механіки земних та небесних тіл, астрономії та математики, потім фізики, хімії, біології тощо. У цих умовах філософія опинилася в становищі шекспірівського короля Ліра, який на старість роздав дочкам своє царство, а вони вигнали його на вулицю, мов жебрака. Але розмежування між філософією та спеціальними науками сприяло формуванню специфічного предмета філософії. Цю специфіку

можна з'ясувати через порівняння з предметами конкретних наук. Вони подібні і водночас різні. Виокремимо ряд аргументів.

1. Філософія, так само як і наука, є знання загального, і філософія, і наука відображають світ у поняттях і категоріях. Інші науки, постаючи обмеженими своїми предметами, узагальнюють лише в їх межах. Для філософії ж характерна наявність категорій, що мають дуже широкий рівень узагальнення, таких як “закон”, “буття”, “дух”, “свідомість”, “причинність” тощо.

2. Наукове знання є точним, однозначним і тому загальноприйнятим для всіх людей. Філософське знання є поліфонічним, плюралістичним. Це означає, що на одні і ті самі питання в різних філософських школах даються різні (неоднакові) відповіді, які, що досить суттєво, мають рівноцінне значення. Інакше кажучи, у філософії не існує однозначних і загальноприйнятих положень.

3. Зближає науку з філософією і та обставина, що філософія, як і наука, прагне логічно обґрунтувати свої положення, довести їх, виразити в теоретичній формі. Але наукове знання об'єктивне, нейтральне щодо людських цілей і цінностей. Фізичні і хімічні формули не підлягають моральній оцінці. Філософський погляд на світ завжди суб'єктивний, “небезсторонній”: істини філософії заломлені через призму життєвих інтересів і цілей людей. Інакше кажучи, філософське мислення пов'язане з цілеспрямуванням і формуванням цінностей, наукове ж – реалізує вже поставлене завдання, мету або систему цінностей. Наука відповідає на питання: чому?, а філософія – на питання: для чого, з якою метою?

4. Специфічною формою знання є закони науки як відображення об'єктивних зв'язків, відношень, що мають усталений характер за певних обставинах. Знання законів хімії, фізики, біології дає можливість людині ефективно будувати свою практичну діяльність, і навіть передбачити її наслідки. Так без знань законів фізики, механіки були б неможливими сучасні космічні дослідження. Без знання законів фізіології людини була б неможливою сучасна практична медицина тощо. На відміну від науки, особливо природознавства, філософія не має емпіричних законів. Не має філософія і методів пізнання на зразок експериментальних чи математичних.

Так само не володіє вона і специфічними конкретними засобами перевірки вироблюваних нею тверджень: філософські проблеми, як правило, не мають єдиних критеріїв розв'язання (особливо в рамках індивідуального життя окремої людини).

5. Якщо наука є формою пізнання об'єктивних, незалежних від діяльності людини, інваріантних до неї структур матеріального світу, тобто спрямована на пізнання зовнішнього стосовно людини світу, то філософія стає формою рефлексії людини, тобто спрямована на вивчення внутрішнього досвіду розвитку її духовності. Рефлексія – специфічне явище у сфері духовного опанування людиною світу, яке не співпадає з пізнанням. Предмет рефлексії – відношення внутрішнього світу до зовнішнього. Філософія, таким чином, є

систематизованою, раціональною рефлексією людини щодо відображення загальних підвалин людської діяльності. Філософія є вченням, яке узагальнює досвід розвитку людської духовності. Філософія є особливим виміром людської духовності, для якого невластиве оперування законами. Адже немає “законів” діяльності совісті людини, оволодіння людиною світовою культурою та мистецтвом.

Зваживши на наведені вище факти і аргументи про співвідношення філософії та науки, можна зробити висновок, що філософія постає безумовно своєрідною, особливою формою людського світомислення, формою, яка не дублює інші напрями та форми інтелектуальної діяльності. Її предметом є світ у цілому у своїх найзагальніших закономірностях, що розглядається під кутом зору суб’єктно-об’єктного відношення. Інакше кажучи, предметом філософії є відношення “людина – світ”. Тож філософія досліджує:

1. Природа та сутність світу. При цьому філософів цікавлять не деталі (подробиці), а загальні принципи існування та розвитку світу. Рішення цієї проблеми може бути двояке. Світ може постати перед людиною як існуючий поза і незалежно від неї, ніким не створений, що існує вічно. У такому разі йтиметься про матеріальний принцип. Коли ж людина до розуміння світу іде через свою практичну цілеспрямовану діяльність, світ може постати перед нею в іншому світлі. Будь-яка річ у такому випадку з’являється завдяки діяльності людини. Людина ставить перед собою мету, яка в процесі діяльності реалізується, тому вона отримує певний результат. Тобто до появи якогось результату повинна з’явитися його ідеальна модель (людина = мета ↔ діяльність ↔ результат). Щоб збудувати, наприклад, будинок, спочатку з’являється ідея будинку; щоб збудувати дорогу – з’являється ідея дороги тощо. Розглядаючи світ у цілому, людина доходить висновку, що і світ у своєму кінцевому бутті виник як результат якоїсь ідеї. На підставі названих підходів до світу було сформульовано так зване основне питання філософії: питання про відношення духу, свідомості до буття, матерії. Тобто про те що є первинним – мислення чи буття, природа чи дух, що кого породжує і визначає? Залежно від розв’язання цього питання в історії філософії вирізняють два основних напрями – матеріалізм та ідеалізм.

Матеріалізм у розв’язанні основного питання філософії виходить з того, що природа, буття, матерія є первинними, а свідомість, мислення, дух – вторинними. Згідно з матеріалізмом світ є матеріальним, тобто існує сам по собі, ніким не створюваний і не знищуваний, закономірно змінюється, розвивається, виходячи зі своїх власних причин; він становить єдину і останню реальність, яка виключає будь-яку надприродну силу, а свідомість, мислення, дух є властивістю матерії і її ідеальним відображенням. Матеріалізм в різні історичні епохи набував різних форм і видів: наївний і зрілий, стихійний і науково усвідомлений, метафізичний і діалектичний.

Ідеалізм у розв’язанні основного питання філософії намагається довести, що дух, свідомість, природа, матеріальне є вторинним. Залежно від того, як ідеалізм розуміє духовну основу, він поділяється на об’єктивний ідеалізм та

суб'єктивний ідеалізм. На противагу суб'єктивному ідеалізму, що першоосною вважає свідомість окремого індивіда, об'єктивний ідеалізм першоосною проголошує абсолютне ідеальне начало (світовий дух, "абсолютну ідею" тощо), яке існує поза індивідуальною свідомістю і незалежно від неї. Об'єктивний ідеалізм розглядає матеріальний світ як продукт діяльності об'єктивного духу (розуму, ідеї), як "інобуття духу".

Поряд з матеріалізмом та ідеалізмом, що є моністичними напрямками філософії (моно – один), в історії філософії є напрямок, який прагнув подолати цю протилежність матеріального і духовного світу. Він дістав назву дуалізму (дві – два), оскільки розглядав матерію та свідомість як дві незалежні одна від одної, паралельно співіснуючі основи світу. Це була спроба компромісу.

Всі ці напрямки об'єктивно мають право на існування, адже вони відображають результати пізнання взаємопов'язаних і певною мірою протилежних матеріального та духовного світу, матерії та свідомості. Проте така протилежність істотна лише в тому разі, коли ми хочемо з'ясувати їх взаємозв'язок, що реально існує у повсякденній практичній діяльності людей. Насправді об'єктивно і матерія і свідомість (як властивість певним чином організованої матерії – людини) невідривні одна від одної. Матеріалізм та ідеалізм не можуть бути протилежними, тим паче "войовничими", що ворогують між собою, напрямками філософії, коли вони не забувають про цей взаємозв'язок тіла і духа, матерії і свідомості.

2. Філософія досліджує природу, сутність та призначення людини. Без перебільшення можна сказати, що проблема людини посідає центральне місце у філософії. Звичайно, людину вивчає біологія, анатомія, мовознавство, антропологія, психологія тощо. Однак всебічно, як біосоціальну цілісність, людину не розглядає жодна інша, крім філософії, система знань. Протягом багатьох віків філософи аналізують природу і можливості людського розуму, особливості відчуттів, стан біологічного і соціального в людині, а також різноманітні прояви духовного світу людини: мову, мистецтво тощо.

Підкреслимо, що проблема людини, як і проблема світу, вирішується через призму його практичного опанування. Усвідомлюючи себе в цьому світі як живу істоту, народжуючи собі подібних, людина бачить себе як частину природи і виходить з усвідомлення своєї матеріальності. Але, з іншого боку, дивлячись через призму теж практичного засвоєння світу, коли усякій дії передують її ідеальне вираження у свідомості, людина приходить до того, що і вона виникає, як і світ, завдяки свідомості, ідеально. Тобто і проблему людини можна вирішувати або з позиції матеріалізму, або з позиції ідеалізму.

Досліджуючи природу і сутність людини, філософія звертає увагу і на друге важливе питання філософії: чи здатен людський розум пізнати реальний світ? Значна частина філософів позитивно відповідають на це питання, тобто вважає світ пізнаваним. До них насамперед належить більшість філософів-матеріалістів, оскільки їхня теза про похідний від матерії характер свідомості цілком логічно приводить до ідеї відображення матерії свідомістю. Якщо свідомість породжується матерією, то вона не може бути чимось

принципово “чужим” матерії, повинна у своїх основних змістових характеристиках збігатися з тим, що її породжує. Не заперечують пізнаванності світу і багато хто з ідеалістів (головним чином – об’єктивні ідеалісти), вважаючи цілком логічним “співпадання” думки з “дійсністю”, позаяк сама дійсність, будучи ідеальною, “споріднена” з думкою. Проте пізнавальність світу розглядається об’єктивними ідеалістами вже не як відображення реальності думкою, а як їх тотожність (збіг, “злиття”). Але є філософи, які стоять на позиції непізнаванності фундаментальних основ реальності (насамперед матерії, свідомості, причинності), називаючи свою позицію агностицизмом (від грец. *a* – ні і *gnosis* – знання). Принципово агностичної позиції дотримується більшість суб’єктивних ідеалістів, які вважають єдино доступними пізнанню лише відчуття, переживання, досвід, що становлять початковий, перший ступінь людського пізнання. Людина, твердять суб’єктивні ідеалісти, неспроможна вийти “за межі” своїх відчуттів, досвіду, тому об’єктивний світ, якщо він взагалі існує, недосяжний для людського пізнання.

3. Філософія досліджує загалом систему “людина–світ” і стан, в якому ця система перебуває. Справді, філософське, світоглядне знання – це не тільки світ, чи сама людина, а співвідношення “людина–світ”. Для філософії принципово важливо розглядати ці протилежності не окремо, а співвідносити їх: як “людина” ставиться до “світу” і впливає на нього; як “людина” сприймає вплив “світу”; як “світ” сприймає вплив “людини”. Річ у тім, що суб’єкт, який розглядається поза ставленням до об’єкта, втрачає свої властивості, перестає бути суб’єктом, перетворюючись на біологічну, психологічну і т. ін. істоту.

У центрі дослідження системи “людина – світ” завжди стоїть питання: змінюється, рухається світ чи перебуває у стані спокою, в незмінному стані. А якщо світ змінюється, розвивається, тоді як і з якої причини, у якому напрямку відбуваються рух та зміни у світі? Це питання, як і питання про відношення свідомості і матерії, також є світоглядним і має методологічне значення. Залежно від відповіді на нього у філософії склалися два погляди на стан та розвиток світу: діалектичний та метафізичний.

Діалектики вважають, що всі предмети та явища взаємопов’язані, рухаються, розвиваються; розвиток вони розуміють як якісне перетворення одних речей та явищ на інші, як знищення старого і ствердження, розвиток нового. Джерелом розвитку є внутрішня суперечливість, притаманна всьому світові, тобто визнається саморух, саморозвиток природи та суспільства. З точки зору метафізичного методу і в природі, і в суспільстві, і в духовній сфері об’єкти, процеси, явища існують відокремлено, без взаємного органічного зв’язку. Хоча в них і відбуваються певні зміни, вони не приводять до виникнення якісно нового. Джерелом змін метафізики вважають зовнішній поштовх або зіткнення різних предметів.

Діалектика як вчення про змінюваність і розвиток об’єктивного і суб’єктивного світів набула статусу філософського методу пізнання. Як раціональна методологія діалектика включає в позитивне розуміння всього існуючого розуміння його заперечення, розуміння неминучої загибелі. Така риса

діалектичної філософії реалізується в її критичному (а не апологетичному) ставленні до всього, що розвивається, до результатів пізнання і людської діяльності.

Щодо метафізики як методу пізнання, то і вона є відображенням певних особливостей процесу пізнання: його початку, емпіризму, поверховості, абсолютизації відносної істинності таких знань, їх неповноти, тобто відображенням таких характеристик буття та його пізнання, які охоплюються діалектикою або становлять її деякі елементи. Метафізика – це історично неминуча філософська теорія розвитку, метод пізнання, котрі займають певне місце в розвитку філософії. Метафізика і діалектика – це прояв поліфонії, плюралізму у філософії. При цьому слід підкреслити, що замість “доказу” їх абсолютної протилежності та повного знецінення метафізики, що було характерним для марксистської філософії радянського зразка, треба говорити про їх доповнюваність, діалогізм, про врахування можливостей обох філософських методів пізнання.

Таким чином, у процесі історичного розвитку філософії її предметом дослідження стала людина з її ставленням до природного і суспільного світу. А оскільки в пізнанні людини, природи й суспільства вона, як слушно зауважив Олександр Герцен “...тримається у загальності...”, то предмет філософії можна визначити так: філософія – це система найзагальніших теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, з’ясування різноманітних форм ставлення людини до світу. (Під загальним розуміють закономірний зв’язок речей і процесів у складі цілого, в даному випадку світу).

Для структури філософського знання характерне виокремлення тих сфер реальності, спираючись на які, людина може ці орієнтири вирізнити, позначити та дослідити. Відповідно до цих сфер реальності формуються і основні філософські дисципліни або основні розділи філософії.

На основі осмислення природи, Всесвіту виникають та формуються: онтологія (від грец. *ontos* – суще; *logos* – вчення) – окрема галузь філософського знання, яка досліджує сутність буття світу, основи всього сущого; філософія природи, або натурфілософія, що постає різновидом онтології, оскільки зосереджує увагу переважно на тому, що таке природне буття та природа в цілому; теорія розвитку – філософське вчення про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення.

Філософське осмислення суспільства та його історії приводить до формування таких філософських дисциплін: соціології – вчення про факти соціального життя (різних за складністю соціальних систем, форм спільності, інститутів, процесів); соціальної філософії, яка досліджує закономірності розвитку суспільства, зв’язки суспільства та природи, суспільства та людської індивідуальності; філософії історії – галузі філософського знання, предметом якої є виявлення закономірностей історичного процесу, з’ясування сенсу і спрямованості історії людства; філософії культури, що досліджує специфіку становлення культури, її сутність і значення, а також особливості і закономірності культурно-історичного прогресу, виміри людського буття;

аксіології (теорія цінностей) – філософського вчення про природу цінностей, їх місця в реальності і про структуру ціннісного світу, тобто про зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними і культурними факторами і структурою особистості.

Філософське осмислення людини приводить до формування: філософської антропології, яка аналізує людину як цілісну особистість і стратегію її життєдіяльності; антропософії, яка претендує на те, щоб не просто вивчати людину, а щоб збагнути сенс її появи на світ.

Нарешті, на основі вивчення та осмислення духовного життя людини виникає цілий комплекс філософських наук про духовні явища та процеси. Сюди входять: гносеологія (вчення про пізнання) і епістемологія (теорія наукового пізнання), які досліджують пізнавальне ставлення суб'єкта до об'єкта, природу і можливості пізнання людиною світу й себе самої, загальні передумови, засоби і закономірності пізнання, критерії його істинності; логіка – вчення про форми мислення; етика, об'єктом вивчення якої є мораль; естетика, яка обґрунтовує закономірності художнього освоєння дійсності людиною, сутність і форми перетворення життя за законами краси, досліджує природу мистецтва і його роль у розвитку суспільства; філософія релігії – осмислення певної релігійної картини світу, причини історичного походження релігії, її конфесійної багатоманітності та ін.; філософія права, що з'ясовує витоки правових норм, людську потребу у правотворенні; історія філософії, яка вивчає виникнення і розвиток філософської думки, накреслює перспективи розвитку.

До цього комплексу філософських дисциплін інколи додають також “філософські проблеми інформатики”, що досліджують сучасні способи і засоби пізнання світу.

Отже, філософія – складне, неоднорідне, гетерогенне утворення, що в ньому існує сукупність відносно самостійних дисциплін, яким притаманна своя специфіка; вона споріднена з мистецтвом, не тотожна науці і формує не тільки розум, а й почуття людини.

Філософія як особливий вид духовної діяльності безпосередньо пов'язана з суспільно-історичною практикою людей та пізнанням, а тому виконує різноманітні функції (лат. – виконання). Функції філософії – це відношення філософії до інших галузей людського знання і сфер життя, на які вона має відповідний вплив. Найважливіші з них такі.

Світоглядна функція. Філософія розширює і систематизує знання людей про світ, людину, суспільство, допомагає зрозуміти світ, як єдину складну систему. Відображуючи ставлення людини до світу, погляди на мету та сенс життя, на зв'язок її інтересів і потреб із загальною системою соціальної та природної дійсності, філософія є підґрунтям соціальної орієнтації людей. Вона визначає світоглядний підхід людей до оцінки явищ і речей, осмислює і обґрунтовує світоглядні ідеали, накреслює стратегію їх досягнення. У категоріях філософії відбувається рефлексія світоглядних проблем, виробляється понятійний інструментарій для аналізу і порівняння різних світоглядів.

Фундаментальна функція. Філософія розкриває і формує найбільш загальні поняття, закономірності і принципи реального світу, які застосовуються в різних сферах наукового знання і практичної діяльності людини.

Методологічна функція. Її слід розуміти як вироблення загальних принципів і норм пізнавальної діяльності. Метод і методологія пізнання – це та нитка Аріадни, яка допомагає досліднику успішно вийти з лабіринту проблем пізнання, що їх чимало. Однак методологічну функцію не можна звести до методології пізнання: у ній йдеться про стратегічний рівень методології людської діяльності в цілому. Філософія зіставляє й оцінює різні способи цієї діяльності, вказує на найбільш оптимальні з них. Філософська методологія визначає напрямок наукових досліджень, дає можливість орієнтуватись у нескінченному різноманітті фактів та процесів, які відбуваються в об'єктивному світі.

Гносеологічна функція. Завдяки теорії філософського пізнання розкривається закономірність природних та суспільних явищ, досліджуються форми просування людського мислення до істини, шляхи і засоби її досягнення, узагальнює результати інших наук. Оволодіння філософськими знаннями має важливе значення для розвитку культури мислення людини, для розв'язання нею різноманітних теоретичних і практичних завдань.

Логічна функція. Філософія сприяє формуванню культури людського мислення, виробленню критичної неупередженої позиції в міжіндивідуальних та соціально-культурних діалогах.

Виховна функція. Філософія прагне до формування світоглядних та морально-естетичних принципів та норм в життєдіяльності людини. Вона прищеплює інтерес і смак до самовиховання, сприяє посиленню потягу людини до самовдосконалення, творчого підходу до життя, пошуку смислу життя.

Аксіологічна функція. Аксіологія – вчення про цінності, філософська теорія загальнозначущих принципів, які визначають вибір людьми напряму їхньої діяльності, характер їхніх вчинків. Аксіологічна функція філософії допомагає людині у визначенні цінностей життя, системи моральних і гуманістичних принципів та ідеалів, смислу життя. І цінність філософії в цих пошуках полягає не в тому, що вона має готові відповіді на гострі питання сучасності, а в тому, що, узагальнюючи практичний, інтелектуальний і духовний досвід людства, як справжня мудрість поколінь, з одного боку, застерігає, а з іншого – пропонує.

Інтегративна функція. Полягає в об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісного досвіду життя людей. Їх цілісне філософське осмислення – необхідна умова гармонійного і збалансованого суспільного життя. Виконуючи цю функцію, філософія в ідеалі прагне охопити, узагальнити, осмислити, оцінити не тільки інтелектуальні, духовні, життєво-практичні досягнення людства в цілому, а і його негативний історичний досвід.

Критична функція. Формування нового світобачення, розв'язання філософських питань, звичайно, супроводжується критикою

усіляких забобонів, помилок, стереотипів, що постають на цьому шляху. Завдання критичного мислення – руйнувати, розхитувати догми, застарілі погляди. Це означає, що в системі культури філософія виконує роль критичної “селекції”, акумуляції світоглядного досвіду і його передачі наступним поколінням.

Регулятивна функція. Філософія впливає на взаємоузгодження конкретних дій та напрямів життєдіяльності людини на основі розуміння загальних принципів та цілей, визначених за допомогою філософського світосприйняття.

Прогностична функція. Філософія сприяє формуванню найбільш загальних уявлень і знань про форми і напрями розвитку та майбутній стан об’єктів і процесів реального світу.

Усі названі функції мають як індивідуально-особисте, так і суспільне значення та взаємопов’язані, кожна з них виявляється залежно від орієнтованості суспільства на вирішення тих чи інших завдань, визначених цільовими настановами теоретичної і практичної діяльності. Але різні напрями філософії реалізують ці функції по-своєму відповідно до свого змісту, і результат їхньої реалізації для суспільства може бути як позитивним, так і негативним.

Сучасна філософія набуває нової форми за рахунок розширення усіх своїх основних функцій, наданням їм актуального теоретичного і практичного змісту. Це пов’язано з подальшою розробкою власне філософських проблем, подоланням бездуховності, утилітарного технократичного мислення, вузького практицизму і формалізму. Сучасна філософія як новий етап у розвитку теоретичної думки відбиває стан суспільства і положення людини у світі стосовно до постіндустріальної епохи і відповідного рівня досягнень науки. Вона є теоретичною моделлю інформаційно-технологічної цивілізації, що формується, сприяє знаходженню рішень глобальних проблем людства, осмисленню глибоких інтеграційних процесів у світовому співтоваристві, правильному розумінню інших актуальних проблем.

Формування сучасної філософії має необхідні передумови. До основних слід віднести: а) соціальні, які обумовлені становленням інформаційно-технологічного виробництва, зміною характеру суспільних відносин і соціальної структури, ростом в усьому світі середніх трудових шарів населення. Становлення постіндустріального суспільства пов’язане з виникненням нового типу працівника, який поєднує високий рівень професіоналізму і культури зі знанням основ нового філософського мислення; б) наукові, які пов’язані з видатними відкриттями в області фундаментальних наук (синергетика, теорія вакууму, антропний принцип, мікроелектроніка тощо), що визначили розробку сучасної картини світу; в) теоретичні, які обумовлені новими розробками в галузі філософії, її зв’язками з практикою. Сучасна філософія дістала реальні можливості для позитивних контактів з різними її школами. І така взаємодія змінює її світоглядні позиції, забезпечує

можливість творчої розробки фундаментальних теоретичних проблем і соціальної практики.

Тема 2. Політика як соціальне явище, сутність політики.

Якщо політика пов'язана з облаштуванням соціального життя, забезпеченням розвитку суспільства, то філософія вже в силу зазначеного узагальнення і систематизації різних проявів соціального життя набуває політичного значення. В цьому плані політична будь-яка філософія. Але що осмислює політична філософія? Якщо філософія - осмислення світу у всій його цілісності, людини і його місця в цьому світі, то що є світ політичного?

Якщо політика - діяльність, пов'язана з владними відносинами (принципами, нормами, інститутами), що гарантують життєзабезпечення і розвиток суспільства, то незалежно від конкретної політичної системи та історичної ситуації реалізація політики передбачає вирішення питань про владу, життєзабезпеченні суспільства, а значить, проблем безпеки, розвитку, справедливого порядку, що регулює реалізацію інтересів соціальних акторів. При цьому слід розрізняти політику (policy) як певну стратегію, програму дій по вирішенню проблем, реалізації інтересів (соціальна, правова, молодіжна, економічна та інші політики) і політику (politics) - як боротьбу за отримання та утримання влади.

У першому випадку політика постає як специфічна форма діяльності, що приносить, як говорив Платон, "собі і друзям користь, ворогам - шкода". У другому випадку політика постає як сфера діяльності в зв'язку і навколо влади, що реалізує певні стратегії.

При цьому, однак, центральним, системоутворюючим політичного є феномен й ідея влади, яка не зводиться до формування і розвитку держави. Політичне існувало до виникнення держави, воно проявляється у відносинах між різними організаціями, в громадянському суспільстві, в міжособистісних відносинах.

Політична філософія не зводиться до партійної філософії, політичної ангажованості філософа. Вона не зводиться також і до філософської публіцистики з приводу окремих питань і проблем. Її предмет складають питання про умови можливості правильного життя, про свободу і найкращому політичному порядку. Уже самі питання про правильне і справедливе відносять людини і мислення в політичну сферу.

Специфіка політичної філософії

Філософія - осмислення світу, людини, його місця в світі

Політичний світ - це світ соціальний; система явищ, процесів, відносин, інститутів. Що робить їх політичними?

Проблема влади і держави є центральною проблемою політичної філософії.

Для розуміння сутності політичної філософії ключову роль відіграє фігура Сократа - "першого політичного філософа" (за визначенням Л. Штрауса). Справи і доля Сократа показують, що політичної є та філософія, яка,

усвідомлюючи себе в якості "любові до мудрості", розуміє всю міру своєї залученості в політичну громаду і робить її врешті-решт своїм предметом.

Тому безпосередньою проблемою політичної філософії виявляються політична спільність і питання про те, як її найкращим чином організовувати в найзагальнішому сенсі.

Політична філософія - осмислення облаштування суспільства, роль в цьому облаштуванні влади (держави) і особистості. Підставами такого облаштування може бути політична теологія (Павло, Августин, М. Лютер, Ж. Кальвін). Власне ж політичні філософи (Сократ, Платон, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо) в питаннях про правильне і справедливе уповали на людський розум і свободу волі. У цьому плані політична філософія проводить межу між філософією та політичної теологією як двома типами політики, відливали в форми теократії або світської держави.

Особливо варто відзначити роль особистості в політичних відносинах. У політичному контексті особистість і її роль в якості політичного актора розкриваються в двох планах. На ранніх стадіях розвитку політичної філософії головна увага приділялася особистості володаря, політичного лідера. Однак у міру формування і все більшої активності громадянського суспільства все більшого значення отримує особистість як громадянин, носій певної громадянської ідентичності та свідомості.

Тема 3. Політична онтологія. Філософія влади.

Феномен влади

Ідея влади є ключовою, системоутворюючою в політичній філософії. Влада - по-грецьки - *arche* - є першооснова, порядок, верховенство в відмінні від *anarchia* - відсутність порядку, влади. Історичні форми влади можуть бути різні, але сама влада - універсальний феномен, який корениться в природі людини як соціальної істоти. Без влади не може бути суспільства, а значить, і людини. Історія влади є історія людського суспільства. Недаремно більшість підручників з історії є описами політичної історії як "історії царств".

Розумінь, тлумачень, визначень влади в політичній філософії пропонувалося багато. Ось тільки найбільш відомі розуміння влади:

- право і можливість підкоряти інших своїй волі;
- могутність, здатність досягти видимого блага, що перетворюють життя в бажання все більшої влади (Т. Гоббс);
- здатність самореалізації (А. Гамільтон);
- реалізація волі суб'єкта всупереч опору інших суб'єктів (М. Вебер); дію, детермінуюче інші дії (Г. Лассуелл, А. Каплан);
- здатність нав'язувати іншим певні дії;
- здатність *A* впливати на поведінку *B* за допомогою *C* (С. Льюїс);
- здатність змінювати поведінку інших, не змінюючись самому (А. Кожев);
- причина певних змін (П. Морріс);
- вміння вносити певні відмінності в стан речей (Е. Гідденс).

Якщо розуміння влади наблизити до політичних реалій, то вона постає як політичне панування, включаючи державне управління, що спирається на відповідні організації, посадових осіб, адміністративні режими.

Загальні характеристики влади як специфічної діяльності можуть бути представлені таким чином.

Універсальні характеристики політичної влади

- Активність, діяльність
- Вільність, свідомість рішень, дій
- Доцільність
- Раціональність
- Конфліктність: процес і результат протистояння соціальних груп, сил
- Цілісність: забезпечення єдності розрізненого суспільства, порядку, балансу інтересів
- Обов'язковість: забезпечення реалізації рішень
- Несиметричність: можливість одних соціальних сил, не змінюючись, змінювати інші
- Визнання: можливість протидії + свідомо відмова від нього

Влада необхідна для вчинення та запобігання чогось. Тому вона передбачає цілепокладання, наслідком чого є можливість відповідальності. Зміни, які відбуваються природним чином, включаючи природні катаклізми (землетруси, виверження вулканів, цунамі), чиясь відповідальність не припускають на відміну від бомбардувань, підпалів, чинених для досягнення якихось цілей.

Влада має суб'єкта - її носія (володаря). На відміну від природних стихій суб'єкти політики здатні до міркування, розумінню, оцінці можливих наслідків, вибору конкретних засобів, дій. Але влада завжди на когось спрямована, отже, для влади необхідно як мінімум двоє. При цьому влада передбачає можливу протидію, а також свідомо відмова від нього. Реалізуючи свободу її суб'єкта, влада обмежує свободу інших суб'єктів, здатна завдати їм шкоди, позбавити самостійності, в тому числі для їхнього ж блага. Саме в такому ключі діють батьки, лікарі, вчителі - принаймні, це передбачається їх соціальними ролями. Іншими словами, влада - це не тільки "над" ("тому що"), але і "для" ("для того, щоб").

Оскільки влада здатна діяти, впливаючи на інших, сама не змінюючись, в історії нерідкі випадки надання влади божественного характеру.

Б. де Жувенель вперше була відзначена історична тенденція наростання і розростання влади. При цьому політичні кризи (кризи влади), які вирішуються революціями, ведуть до більшого владного контролю.

Німецькі філософи представили суспільство як організм. В гегелівській філософії права і держави до цієї цілісності був доданий системний характер, а в марксизмі вже власне людина постав системою суспільних відносин. Іншими словами, на перший план вийшло реалістичне розуміння суспільства як універсалії, у своїй цілісності більшою, ніж сукупність його членів.

Дійсно, історичний розвиток показує все більшу політизацію життя як такого - аж до формування "біополітики". Проблеми евтаназії, генної інженерії,

трансплантології, використання стовбурових клітин, медичного втручання у виховання дітей, абортів стали предметом найгостріших політичних протистоянь. Яскравим прикладом такої розширювати і поглиблювати політизації людського існування є проблема прав людини, не тільки викликала до життя ювенальну юстицію, але й розширюється на пренатальну стадію формування індивіда. Розгортається дискусія про права тварин.

Структура будь-якої влади включає в себе наступні елементи:

- *суб'єкт, носій влади включає особистість володаря, владні угруповання, в найбільш зрілою формою держава.* Влада може належати одній особі (монархія), частини суспільства (аристократія, олігархія, меритократія) і всьому суспільству (демократія);

- *об'єкти* влади: населення, групи, піддані, громадяни;

- *здатність* суб'єкта контролювати, впливати на поведінку інших людей, нав'язувати свою волю, що включає:

- *Ресурси:* традиції, знання, інформацію, інтелектуальні, символічні, матеріальні, фінансові можливості;

- *Компетентність* - демонстрацію ефективного використання ресурсів, здатність вирішувати реальні проблеми і завдання;

- *Силу* - здатність до примусу. Дуже часто в історії влада є результатом насильства (захоплення, перевороту, узурпації), сила - необхідна, але недостатня умова влади;

- *легітимність* - прийняття об'єктами влади суб'єкта влади таким;

- *здійснення: прийняття рішень (планів, проектів, програм), їх роз'яснення, реалізацію, контроль за виконанням та санкції до порушників.*

Здібності і легітимність утворюють зміст суверенітету (суверенності) влади - її правочинності. У суверенності влади, як у фокусі, сходяться і концентруються всі основні проблеми політичної філософії: влади, насильства, моралі, свободи, справедливості і т.д.

Набуття суверенітету може нести національне визволення, самовизначення народів, об'єднання в націю і т.д. Утрата суверенітету може бути пов'язана із завоюванням, підпорядкуванням. Можлива часткова втрата суверенітету, його делегування, як це має місце при входженні в імперію, конфедерацію, федерацію, а також в союзи, альянси, міжнародні договори - як економічні, так і військові.

Типологія влади

Розрізняються такі типи влади.

ТМ. Вебер розрізняв владу, засновану на традиції, на характері і на харизматичності (особистої привабливості) лідера.

Згідно А. Кожевим, в історії політичної філософії можна виділити чотири теорії влади, пов'язані з певними типами політичного авторитету.

1. *Теологічна* (теократична) *концепція*, в якій легітимність забезпечується апеляцією до божественного (міфологічному) походженням влади.

2. *Концепція Платона*, в якій влада спирається на справедливість, а всяка інша тримається насильством, тобто в кінцевому рахунку нелегітимна.

3. *Концепція Аристотеля* (їй близька трактування влади Конфуцієм), згідно якої влада обґрунтовується мудрістю, здатністю до передбачення.

4. *Концепція Гегеля* (на думку А. Кожева, найбільш розроблена), в якій влада розуміється як відношення між Паном (переможцем, готовим ризикувати життям заради влади) і Рабом (переможеним, які віддають перевагу смерті підпорядкування Пану).

Сучасне інформаційне суспільство висунуло ще один тип авторитету, заснований на публіцитному капіталі (*publicity* - популярність і впізнаваність). Особи і групи, що претендують на владу в сучасному суспільстві, повинні бути достатньо відомими, легко розпізнаваними медійними персонажами. Більш того, в інформаційному суспільстві з його широкою доступністю до величезних масивів інформації, інтенсивністю комунікації традиційні типи авторитету відчують серйозні репутаційні ризики, досить легко і швидко дискредитуються.

Суб'єкт влади: політична еліта і політичний клас

Суб'єктом влади рідко є якийсь одиничний володар. Але навіть у цьому випадку йому доводиться спиратися на якесь оточення, групи людей. У цьому зв'язку слід розрізняти часто ототожнюються поняття еліти, істеблішменту і політичного класу.

Слово "еліта" походить від французького *elite* - найкращі. Прийшло це слово з сільського господарства: елітне зерно, елітні бички - краще, добірне, на розлучення. У людському суспільстві це люди, що задають зразки - інтелектуальні, моральні, духовні та ін. У політичному житті - ті, хто відкриває нові горизонти та шляхи їх досягнення.

Істеблішмент - основний соціальний прошарок суспільства, який реалізує його ресурси, що надає своїм способом життя цьому суспільству форму та сталий розвиток.

Політичний клас - це депутати, партії, чиновники, провідні експерти, журналісти та ін.

В історії виробилися два основні механізми формування та відтворення еліти.

Перший - підприємницький, конкурентний - реалізується на основі ініціативи, підприємливості, таланту, конкуренції цих індивідуальних якостей.

Другий - ієрархічного відбору знизу вгору на основі ієрархічно вибудованої селекції обмеженого кола осіб.

Традиційно в політичних науках під політичною елітою розуміється частина суспільства, яка має доступ до інструментів влади. Тобто йдеться про соціальну групу, що реалізує політичне керівництво. У певному сенсі таке розуміння політичної еліти ототожнює її з політичним класом, оскільки мова йде про політичних функціонерів (депутати, чиновники, суддях, партійних діячів), експертів, політичних журналістів, представників деяких інших верств суспільства (видатних діячів мистецтва, науки, спорту).

Перша наукова теорія еліт, сформульована В. Парето і Г. Моска на рубежі XIX-XX ст., стала фактично альтернативою концепції К. Маркса, ідеям класу і

класової боротьби. Згідно з італійськими дослідникам, історія - це постійна боротьба між елітами, якої ніколи не буде кінця, і безкласове суспільство просто не може бути створено.

Парето підкреслював психологічне та інтелектуальне перевага політичної еліти над масами. Маса ж можуть впливати на політичні еліти через вибори. Парето виділяв правлячу еліту, хто так чи інакше відіграє помітну роль в управлінні державою, і неправлящую еліту, або контреліту. Ці групи неавтономне, і процеси, які відбуваються між ними, Парето називає циркуляцією еліти - це своєрідний соціально-політичний круговорот, включаючи і найбільш радикальні форми його прояву - революції. З ним солідарний Моска, що вирізняв, що суспільство завжди керується меншістю. Згідно Г. Моска, вибори - механізм зміни еліти, по якій контролю з боку мас. Головну небезпеку для правлячої еліти він бачив у перетворенні її в закриту групу, що приводить її до поступового виродження і заміні контрелітою. Щоб цього уникнути, політична система повинна бути відкритою, тим самим забезпечуючи наступність еліти.

Близька позиція була у Р. Міхельса, який під елітою розуміє активну меншість, яка підпорядковує політику власним інтересам. Еліта не зацікавлена в контролі з боку громадян і прагне уникнути його. Будучи, як Парето і Моска, противником демократії, він пізніше прийшов до висновку про бажаність приходу у владу олігархії, оскільки вона забезпечує більш стабільний соціально-політичний розвиток і більше властива великим громадським структурам.

М. Вебером була висунута концепція "плебісцитарної демократії", в якій особлива увага приділяється бюрократам - посадовим особам, існуючим в будь-яких державних установах. Однією з головних особливостей такої системи є підконтрольність всіх структур держави бюрократії. Бюрократія, за Вебером, і є правлячою елітою, що грає ключову роль в управлінні державою. У такій системі між бюрократичними інститутами йде безперервна конкурентна боротьба за доступ до тих чи інших ресурсів. Результатом цієї боротьби може бути як консенсус, так і перемога однієї з корпорацій. Ці ідеї отримали пізніше розвиток в концепції "змагального (демократичного) елітизму" Й. Шумпетера.

Вебер велику увагу приділяв харизматичному лідерові, який стоїть над бюрократичною елітою. Його обирають прямим голосуванням маси, перед якими він і відповідальний. Причому це єдина роль, відведена суспільству в веберовській демократії, оскільки, висловивши електоральну довіру того чи іншого лідера, маса перестає впливати на політичне життя країни. Одне з головних завдань харизматичного лідера - це боротьба з бюрократією, для того щоб не допустити виродження системи в олігархію.

Новий поштовх розвитку теорій політичної еліти в 1950-1960 рр. був пов'язаний з ім'ям Ч. Мілса і його роботою 1956 "Пануюча еліта", в якій до пануючої еліти належать люди, чий статус дозволяє їм вийти за рамки звичайного середовища, звичайних людей і приймати рішення, що мають суттєві наслідки. Теорія пануючої еліти стверджує, що єдність еліти

забезпечується не різноманітністю конкуруючих груп, а вирішенням життєво важливих проблеми для нації в цілому. Згідно з концепцією Ч. Р. Міллса, еліта об'єднує політичну, економічну, військову страти, їх взаємодія та взаємообмін.

Опонентами концепції Міллса виступили Д. Рисмен, Д. Белл, Л. Едінгер, Д. Сеарінг, згідно з якими мова повинна йти не про єдину правлячій еліті, а про безліч елітних груп, координація яких стає все більш складною проблемою, і на перший план виходить "еліта знання", яка не може керувати одноосібно, але керує в симбіозі з політиками, яким і делегує право артикуляції рішень.

Г. Пейдж підкреслює наявність в еліті високого становища в суспільстві, володіння у зв'язку з цим багатством і здатністю примушувати. Крім того, згідно Г. Пейджу, політичну еліту відрізняє її високий професіоналізм. Фактично мова йде про функціональних, в основному професійних, групах, які мають високий статус у суспільстві.

Для формування національної політичної еліти повинні бути певні умови, які можна умовно розділити на соціально-економічні та культурноісторичні.

«Нова елітістська парадигма» (Д. Хігл і М. Бертон) виникла в 1980-1990 рр. серед порівняльних політичних соціологів. У рамках даного підходу головна увага була приділена соціальним групам і важливим процесам всередині них, які можуть перетворити їх у політичну еліту. З цієї точки зору національної еліти можуть бути роз'єднаними і об'єднаними. Роз'єднані еліти вважають політику грою з нульовим результатом або напіввійськової боротьбою. Такі еліти є найбільш поширеним типом і призводять до нестабільності режиму, який, як правило, коливається між авторитарними і демократичними формами в різні проміжки часу.

Широко відома метафорична типологія еліт, запропонована В. Парето, розрізняють два типи політичної еліти: "лисиці", що виходять на перший план у періоди стабільності, і "леви", що виходять на перший план у кризових ситуаціях.

Функції політичної еліти:

- формування і вираження (презентація) інтересів;
- підготовка і прийняття рішень;
- контроль за їх реалізацією;
- продукування і трансляція норм і цінностей.

З середовища політичної еліти висуваються політичні лідери - уособлення влади, найважливіший елемент політичної культури і політичної системи. Політичне значення лідера полягає в його здатності впливати на хід політичних процесів. Розрізнення формального і неформального лідерства пов'язано з різними стадіями інституціоналізації конкретних ідей і рухів.

Концепції політичного лідерства можна звести в досить стійкий комплекс характеристик:

- уособлення, втілення влади;
- статус, соціальна позиція;
- авторитет, вплив;
- бренд на політичному ринку;

- політичний символ і зразок.

Вже з такого переліку видно закладений в політичному лідерстві небезпечний потенціал культу особи лідера.

Функції політичного лідера близькі до функцій політичної еліти:

- вираз політичних цілей і завдань;
- відповідальність за реалізацію рішень та їх наслідки;
- інтеграція, об'єднання і згуртування соціальних сил і суспільства в цілому;
- пошук і знаходження оптимальних рішень;
- роз'яснення і переконання в необхідності певних політичних дій;
- арбітраж і патронаж, демонстрація справедливості, можливостей підтримки та наведення порядку;
- зв'язок влади з громадянським населенням;
- підтримку легітимізації влади і ладу.

В образній формі ці функції були виражені А. Кожевим у згадуваній типології влади як влади Отця (традиції), Пана (авторитету сили), Судді (легальної справедливості) і Вождя (харизми та інтуїції).

Політичних діячів залежно від ефективності вирішення ними певних завдань можна розрізняти за типами:

- реформатори;
- заспокоювачі;
- рятувальники;
- ідеологи;
- руйнівники старого;
- прагматики.

Існують різні теорії та концепції лідерства.

Його природа зв'язується з низкою факторів, кожен з яких може відігравати вирішальну роль:

- індивідуальні особливості особистості - наприклад видатні якості: розум, зовнішність, фото- або телегенічність, організаторські, ораторські здібності;
- історична ситуація, конкретні умови, які вимагають певних якостей;
- підтримка послідовників, прихильників, їх активності.

Окремої уваги заслуговують гендерні аспекти лідерства.

Виходячи з історичного досвіду можна сформулювати якості, якими повинен володіти політичний лідер:

- природні дані: сила характеру, поля, рішучість, інтуїція, харизматичність (ці якості були провідними в Античності);
- моральні (домінували в Середні століття): відповідальність, чесність, слідування традиціям;
- професійні: аналітичні здібності, компетентність, здатність приймати рішення, гнучкість.

Громадянське суспільство

Поняття "громадянське суспільство" має давню історію. Аристотель і Цицерон користувалися ним для позначення поліса, політичного суспільства.

На відміну від Античності в Середні віки воно більше пов'язувалося з церквою, яка розглядалася як форма соціального життя, відносно незалежна. Тим самим виділялася якась сфера свободи совісті та вільної самоорганізації. Ця тенденція прогресувала в епоху Реформації, коли увага була сфокусована на внутрішній свободі, самостійності особистості. Одним із наслідків Реформації стало формування уявлень про природність прав окремої особистості - спочатку на духовне життя, а потім на все розширюються можливості особистісного самовизначення.

Сучасне трактування ідеї громадянського суспільства пов'язано з модернізацією західноєвропейського суспільства в XVII-XIX ст. Найбільш повне осмислення ці процеси отримали в політичному лібералізмі, згідно з яким поняття "громадянське суспільство" і "державна" чітко розрізняються: держава забезпечує загальну безпеку соціуму (граючи роль "нічного сторожа"), а громадянське суспільство являє собою сферу суспільного життя, не зайняту державою.

Основи сучасного розуміння громадянського суспільства були сформульовані на рубежі XVIII і XIX ст. в роботах шотландських і французьких просвітителів, представників німецької класичної філософії. Так, згідно І. Канту, в громадянському суспільстві "свобода в рамках існуючих законів поєднується з максимально можливим розвитком не стримувати нічим зусиль, тенденцій, іншими словами, товариства з цілком цивільним пристроєм".

Г. В. Гегель вважав, що громадянське суспільство виступає "не як атомістичні розпалося на одиничні особи і собравшееся на мить тільки для одиничного тимчасового акту без подальшого зв'язку, а як розчленоване на вже раніше конституційовані товариства, громади і корпорації, які таким чином отримують політичний зв'язок". Гегель виділяв кілька принципів, які задають і визначають формування, існування та розвиток громадянського суспільства. Це приватна власність, особиста свобода, публічність і загальна обізнаність справедливих законів. Першорядне значення Гегель приділяв правовій основі: законодавству, правосуддю, забезпеченню їх ефективної роботи, які він розглядав як невід'ємні компоненти самого громадянського суспільства.

З інститутів громадянського суспільства Гегель докладно розглядав тільки професійні гільдії (цехи) - прообрази сучасних корпорацій. У гільдіях Гегель бачив своєрідний "моральний корінь держави", що доповнює сім'ю. Саме гільдіям він віддавав перевагу в реалізації громадського представництва - у порівнянні з політичними партіями, які Гегель розглядав як несуттєвий вираз "випадкового інтересу". При цьому Гегель не протиставляв державу і громадянське суспільство, розуміючи їх як додаткові частини соціального цілого: з одного боку, навіть відокремившись від держави, громадянське суспільство залишається його органічною частиною, а з іншого - сама держава є вищою формою організації громадянського суспільства.

Певний внесок у розвиток ідеї громадянського суспільства вніс марксизм. Слід зазначити, що в європейському марксизмі ідея громадянського товариства не відкидалася. Так, видатний італійський марксист А. Грамші в "Тюремних

зошитах" підкреслював, що громадянське суспільство може і повинно зберігатися і розвиватися як форма організації життя, що протистоїть тоталітаристських тенденціям. У цьому зв'язку він бачив вихід в оптимальності співвідношення держави і громадянського суспільства: "... можна було б сказати, що держава = політичне співтовариство + громадянське суспільство", вважаючи при цьому, що "державі судилося вичерпати себе і розчинитися в упорядкованому суспільстві", тобто "етичному державі або громадянському суспільстві".

Політичний досвід кінця XX - початку XXI ст. показав важливість формування і дозрівання інститутів громадянського суспільства. Слід розрізняти неформальні соціальні зв'язки (мережі, *network*), *солідарні співтовариства і взаємини від формалізованих і інституціоналізованих структур громадянського суспільства: громадянське суспільство як рух, процес і як інституалізовані структури*. Перше створює умови (*background*) формування другого.

Єдине, загальноприйняте тлумачення громадянського суспільства в даний час відсутня. Досить поширеним є розуміння громадянського суспільства як таке суспільний устрій, яке є сприятливим для розвитку людської особистості та самодіяльних громадських асоціацій (Е. Геллнер). З цієї точки зору громадянське суспільство крім населення та організованою громадськістю включає в себе і державні органи влади, і структури ділової активності (бізнесу). Саме розуміється в цьому сенсі громадянське суспільство стало прапором у боротьбі проти комуністичних режимів у Східній Європі. Очевидно, однак, що таке визначення виглядає надмірно широким, фактично збігається з поняттям демократії.

У зв'язку з цим деякі фахівці розуміють під громадянським суспільством виключно організовану громадськість - сукупність і "співтовариство" некомерційних організацій. Йдеться про безліч громадських неполітичних організацій (благодійних, етнічних, екологічних, культурних тощо), які відокремлюються від "політичного" і "економічного" товариств.

Правомірний також і підхід, згідно з яким громадянське суспільство постає як процес взаємодії, комунікації між державою і громадянином. Такий підхід дозволяє розглядати громадянське суспільство як процес формування і розвитку широкого соціального діалогу та партнерства.

Крім громадянського суспільства можна також говорити про наявність "негромадянського суспільства", що розуміється як сукупність асоціацій людей, які не поважають і не дотримують закони держави. Кожен із секторів громадянського суспільства буде мати свій аналог в суспільстві негромадянському. Так, для політичної спільноти це нелегальні, терористичні організації; для економічного - мафія і злочинні угруповання; для спільноти НКО - тоталітарні релігійні секти і т.д.

Тема 4. Політична аксіологія: система політичних цінностей.

Аксіологія - філософське вчення про цінності, під якими розуміються регулятори поведінки, що визначають шкалу оцінок, на якій приймаються рішення, формулюються цілі, переваги.

Цінності іноді ототожнюються або плутаються з **потребами** (потребами, *needs*) - дисбалансом індивіда або групи з навколишнім середовищем, відчутним і пережитим як дискомфорт, коли чогось не вистачає або від чогось зайвого треба позбутися.

На відміну від потреб **цінностей** - ідеальні образи бажаного належного, що визначають напрям, вектор прагнень. Навіть якщо прагнення направлено до матеріального предмету, речі, сама ця річ виступає як образу бажаного належного. Тому цінності можуть носити як цілком "**матеріальний**" характер (їжа, одяг, гроші, друг, робота, дім), так і бути навантаженими вже більш **високими смислами** (сім'я, діти, Батьківщина), навіть висловлювати уявлення про **трансцендентні ідеали** (добро, краса, істина, свобода).

В якості **базових політичних цінностей виступають безпеку, справедливість і свобода.**

Безпека

До базовим політичним цінностям насамперед ставиться **безпеку**. Ця цінність важлива не тільки в політичному плані - з нею пов'язаний сам факт утворення суспільства, оскільки в основі утворення громад, груп самого різного рівня лежить саме прагнення до подолання загрози фізичному існуванню, інших страхів і невизначеностей досить широкого плану, до менш небезпечного забезпечення харчування, продовження роду та іншим життєвим ресурсам. Безпека має вітальне значення - тварини теж утворюють зграї, інші "співтовариства", тому що разом легше вижити, відбитися від ворогів, забезпечити їжу, продовжити рід.

Політична безпека пов'язана з профілактикою і відображенням як зовнішніх загроз (військових, економічних, інформаційних), так і внутрішніх. У цьому зв'язку можна розрізняти види безпеки: військова; економічна; епідемічна; екологічна; продовольча; від природних і техногенних катастроф; інформаційна. Існує тенденція втягування в коло проблем політичної безпеки все більшого кола проблем і питань: злочинність; безпеку на дорогах; медицина, охорона здоров'я; фінанси і власність; безробіття; харчова безпека; суспільна мораль; почуття віруючих; сексуальна орієнтація. Всі вони розглядаються не просто в якості можливих поточних питань, а саме в якості загроз безпеці і процвітання. Це свідчить про політичну привабливість безпеки, її потенціалі в забезпеченні легітимності. Ця обставина широко використовується в політичній практиці. Загальновідомі і практики гри на цій цінності, формування образу зовнішнього або внутрішнього ворога, якоїсь небезпеки, перед обличчям якої суспільству слід згуртуватися навколо мудрого керівництва. Подібне маніпулювання, а то й хоррорізація суспільства давно і успішно освоєні політичними елітами. У такій ситуації суспільством легше маніпулювати: забезпечити мобілізацію і згуртування перед лицем небезпеки легше, ніж на конструктивній позитивній основі.

У житті сучасного суспільства відіграють важливу роль не тільки існуючі проблеми, але і безпосередні загрози або "глобальні ризики", такі як екологія, демографія та міграції, нестача енергії, продовольчі, фінансові кризи, епідемії, наркоманія, тероризм та ін. Суть цих глобальних ризиків - не саме катастрофа, а скоріше очікування катастрофи, яка може настати в майбутньому і яку необхідно запобігти, а саме очікування глобальних катастроф - це потужний мобілізуючий фактор. У. Бек назвав сучасне суспільство суспільством ризику, яке характеризується штучно створюваними страхами і невпевненістю в майбутньому. Люди в такому суспільстві не можуть бути впевнені, що завтра не станеться ядерна війна або не відбудеться яка-небудь інша катастрофа. Ця концепція досить добре відбиває характер сучасного суспільства.

Безсумнівно, найсильнішими і небезпечними загрозами досі є погрози екзистенційні - вони викликають у людей найбільший страх. Занадто часті випадки втілення таких загроз в життя і постійне мусування пов'язаних з ними тим в засобах масової інформації та на побутовому рівні заохочують розвиток суспільства хоррора. Іноді це стає цілеспрямованою політикою хорроризації суспільства, що істотно полегшує маніпулювання ім. Почуття страху і жаху у людей є одними з найсильніших почуттів. Людина, що піддався почуттю страху, стає менш небезпечним супротивником і більш легко піддається різного роду маніпуляцій. Незнання і безсилля, разом узяті, змушують нас відчувати себе приниженими, позбавленими почуття власної гідності, незначущими і кинутими напризволяще, всього лише пішаками в чийсь грі. Таку думку підсилює страх безпорадності і безнадійності, а зацікавлених у залякуванні суспільства соціальних сил досить багато.

Справедливість

Якщо в основі політичного конфлікту лежить зіткнення інтересів, ідей, думок, то і роль політичної філософії полягає саме в обговоренні можливостей вирішення таких конфліктів. І тут на перший план виходить обґрунтування можливих рішень як справедливих.

У будь-якому конфлікті справедливості передуює несправедливе, порушення певного балансу інтересів, уявлень про такому балансі, власне, і породжує конфлікт. Така ситуація часто виникає при розподілі якихось благ. Наприклад, при поділу пирога - при невиконанні обіцянок, невідповідно розподілі, просто обмані. У всіх цих випадках порушується якась вихідна гармонія, співмірність.

Тому завданням політичної влади є відновлення порушеної гармонії, забезпечення її дотримання. Іноді за допомогою насильства, але не просто насильства, а насильства справедливого. Без цієї умови влада втрачає легітимність. Тому справедливість - одна з ключових умов легітимності влади.

У певному сенсі справедливість забезпечується "третього" учасником конфліктної ситуації, який сам знаходиться поза конфліктом, зберігаючи дистанцію між безпосередньо конфліктуючими сторонами, забезпечуючи тим самим незалежну справедливу оцінку. У цьому і полягає можливість і необхідність влади як справедливого суду. Немає і не може бути правосуддя "для себе". Такий суд буде несправедливим, що не викликає довіри, а значить,

нелегітимним. Більш того, якщо влада не буде виконувати функцію справедливого третейського суду, святе місце порожнім не буває, і цю функцію починають виконувати неформальні "інстанції".

Справедливе - це відповідно до загальноприйнятих норм, правил, значить, чесно і справедливо. Справедливе - розумне встановлення балансу інтересів, його збереження та відновлення як гармонії цілого. Не випадково грецьке слово *logos* позначало і закон, і слово, і розум, і правило. У цьому зв'язку справедливість не слід плутати із відплатою, помстою. Це соціальна, знеособлена цінність. І в цьому її важливість як ключової політичної цінності, що передбачає створення і культивування спеціальних інститутів, насамперед, права.

Якщо відносини між індивідами і навіть племенами, кланами можуть будуватися на основі простого відплати, наприклад кровної помсти, то роль держави полягає в експропріації помсти індивідів. Тому в розвитку інституту держави важливий перехід від простого монопольного легітимного панування (*die Herrschaft*) до держави саме як виразника і носія закону, на основі якого може вершитися суд.

У такому процесі важлива роль комунікації, дискурсивної практики тлумачення закону. Не випадково перехід від панування до держави збігається з виникненням писемності, у тому числі - *писаного закону*, зводу норм і правил. Саме писаний (на кам'яних скрижалях, глиняних табличках, папірусі) закон остаточно оформляє посередника, "третій" - об'єктивного і безпристрасного - судді, знаючого закон. А сам *процес суду стає актом інтерпретації і виголошення, переносячи конфлікт з площини насильства в площину дискурсу*, практичних міркувань, в яких з розумного обґрунтування (мотивації) випливає якесь виконання, дія.

Справедливість як категорія політичної філософії включає не тільки політичні, але й моральні, юридичні, економічні, соціальні аспекти. По суті, справедливість зачіпає найважливіші питання соціального облаштування - про належне, правильному, про сутність людини як соціальної істоти, його права та обов'язки і багато іншого.

Справедливість є вимога відповідності, якогось балансу між добром і злом; окремими індивідами; суспільством і державою; особистістю і суспільством; соціальними групами; працею і винагородою; заохоченням і покаранням; правами та обов'язками; діянням і відплатою.

З часів Аристотеля розрізняють два види справедливості - зрівняльну і розподільну. *Зрівняльна справедливість* є рівність усіх соціальних акторів перед нормами, законами. Цей тип справедливості орієнтований на зрілу моральну культуру і розвинену культуру права. Саме на ній базується політична практика лібералізму. *Розподільна справедливість* є правила розподілу соціальних благ відповідно до заслуг. Цей тип справедливості лежить в основі соціалістичної ідеології і соціал-демократичної практики.

В рамках сучасної політичної філософії можна виділити релігійне, ліберальне, марксистське, комунітаристське (солідаристське) і феміністське розуміння справедливості.

Згідно релігійному розумінню, справедливість відплачується в потойбічному світі. Підсумком реалізації справедливості є потрапляння душі в рай на вічне блаженство чи пекло на вічні муки. Вищою мірою і суддею справедливості є Бог. Земні судді розглядаються як посередники між Божественною волею і смертними. Основним інститутом релігійної справедливості виступає Церква.

В основі ліберального тлумачення справедливості її зрівняльний розуміння - рівність стартових можливостей всіх людей. Права людини покоються на природному невідчужувані рівності людей, а юридична і політична рівність, запорукою якого є закон, забезпечується державою, що перебуває під контролем громадянського суспільства: держава і громадянське суспільство виступають як учасники суспільного договору. Вони ж поряд із соціально відповідальним бізнесом є основними інститутами соціальної справедливості.

Марксистське розуміння справедливості орієнтується на її розподільчий тлумачення: від кожного - за здібностями, кожному - за результатами його праці. Запорукою розподільної справедливості є соціальне і економічне рівність людей: усунення класової, станової, релігійної привілейованості, відсутність експлуатації, примушення і відчуження. Оскільки в марксистському розумінні держава - інститут класової нерівності і панування, то розвиток економіки при відсутності приватної власності веде до відмирання держави та розвитку громадського самоврядування. Основними інститутами справедливості в цьому розумінні виступають комуністична партія та інші громадські організації.

Комунітаристське (солідаристське) розуміння справедливості бере до уваги і розподільчий, і зрівняльний розуміння справедливості. З цієї точки зору запорукою загального щастя виступає сильна держава і пошук факторів, які об'єднують, а не роз'єднують людей. Держава як головний соціальний інститут формує націю і право, а не навпаки. Суспільство, нація постає в цьому випадку не як безліч індивідів, а як певна ідея якості життя.

Ключову роль у сучасному розумінні справедливості зіграла фундаментальна праця Д. Ролза "Теорія справедливості", в якій справедливість розуміється як принципи справедливої організації суспільства і відповідні інститути, її реалізують. Вона викликала довгу жваву дискусію. Її критика з боку ліберальних економістів, комунітаризму та фемінізму показала, що:

- неможливо реалізувати якусь абсолютну справедливість чинності багатофакторності нерівності: країн, індивідів;
- політична філософія повинна враховувати множинність підходів і критеріїв справедливості;
- держава не є повним гарантом справедливості і в цьому плані - політичним благом; таким є застосування принципу рівності можливостей у політичному житті;

- ключову роль відіграє можливість договору (діалогу і торгу інтересів) у встановленні справедливості;
- результатом діалогу і торгу є не якесь універсальне благо, а сам баланс інтересів.

Таким чином, з одного боку, досягнення загального блага - недосяжна утопія, а з іншого - орієнтація на загальний усереднення веде до стагнації суспільства. Тому, згідно Д. Ролз, справедливим є якесь постійно оновлюється рішення більшості, орієнтоване на неущемлення інтересів меншості. У цьому плані неважко помітити, що теорія справедливості Д. Ролза, виробляється на основі утилітаризму, ліберальна по своїх витоків і підстав, в процесі її розгортання та уточнення придбала виразні соціал-демократичні риси.

Довіра

Довіра - прояв соціальної природи людини, розуміння того, що він не самотній. Причому це розуміння доброзичливого ставлення до особистості, без небезпеки, через підтримку, навіть захисту сходиться до сім'ї, глибоко корениться в емоційній сфері, створюючи основу для любові, дружби, надії, співробітництва.

Довіра - НЕ віра в когось, але віра комусь, допущення його в якийсь загальний круг. Довіра - надійність і передбачуваність у відносинах і співробітництво на основі загального розуміння (у тому числі норм, правил поведінки). Більше того, довіра - це не просто загальне розуміння, але і причетність чогось загального, бажаючи повинні, тобто спільним цінностям. Тому можна сказати, що довіра має ціннісно-нормативну природу, є проявом консолідованості на основі загальних норм і цінностей, а її роль як механізму регуляції і саморегуляції соціального життя важко переоцінити. Більше того, вона "фермент" самої консолідації, її конструктивний матеріал, з якого будується, конструюється соціальна життя.

Особистісний і соціальний фактори довіри тісно взаємопов'язані і підтримують один одного, переходять один в іншій, проявляючи соціальну природу особистості, з одного боку, і реалізацію соціальності на особистісному рівні - з іншого.

Оскільки довіра є очікування, що взаємодіюча сторона поведе себе передбачувано, доброзичливо і виконає прийняті зобов'язання, довіра лежить в основі особистих відносин, бізнесу, політичного життя. Вона надає їм позитивний конструктивний характер, доброзичливість, передбачуваність, націленість на виконання зобов'язань (відповідальність і обов'язок), надійність і виправданість моральних зобов'язань. Тобто відповідальність, моральний обов'язок, чесність, обов'язковість - всі вони кореняться і підживлюються саме довірою.

З формуванням кола довіри реалізується консолідація соціуму, на основі якої формується ідентичність членів конкретної спільноти, спільність їх інтересів і цілей, національна свідомість, реалізуються уявлення про справедливість і свободу. Можна сказати, що довіра є тим фундаментом, на

якому реалізується все соціальна життя - аж до легітимності політичної влади, формуються і просуваються норми.

Ось далеко не повний перелік сфер особистого та суспільного життя, в яких довіра відіграє ключову роль:

- особисті відносини (любов, дружба);
- сім'я (подружжя, батьки і діти);
- робота (колеги, керівник і підлеглі);
- ринок (відносини покупця і продавця);
- бізнес (відносини з партнерами, кредиторами, клієнтами);
- охорону здоров'я (лікар і пацієнт);
- утворення (вчитель і вихованець);
- страхівка;
- кредит, банківська справа в цілому;
- біржа.

І вінчає цей перелік політика - відносини політичної влади (держави, його представників) та громадян. Майже як у даосському коані про гармонію: гармонія в душі - гармонія в сім'ї, гармонія в сім'ї - гармонія в справах, гармонія у справах - гармонія в Піднебесній, і навпаки: гармонія в Піднебесній - гармонія в справах, гармонія у справах - гармонія в сім'ї, гармонія в сім'ї - гармонія в душі. І умовою реалізації цієї гармонії є довіра.

У цьому зв'язку можна говорити про "радіуси довіри" - коло осіб, організацій, інститутів, що забезпечують ефективну соціалізацію особистості, консолідацію суспільства і, як наслідок, його успішний розвиток. З морально-етичної точки зору довіру визначає "коло добра", що задає і визначальний позитивний потенціал особистості і суспільства, певний ресурс розвитку - соціальний капітал.

А. І. Юр'єв запропонував наочну модель довіри як одиниці виміру соціального капіталу, в якій взаємопов'язані соціальний, людський і фінансовий капітали (рис.1). Якщо в суспільстві фінансовому капіталу приділяється більше значення, ніж людському (якщо фінансовий капітал "переважає" людський), то в такому суспільстві падає рівень соціального капіталу, що виражається в зниженні довіри. І навпаки - чим більше значення в суспільстві приділяється людському капіталу в порівнянні з фінансовим, в такому суспільстві із зростанням довіри буде приростати соціальний капітал.

Людський капітал - необхідна і достатня кількість людей, здатних до виживання, конкуренції і породженню інновацій. Інакше кажучи, це люди, здатні не тільки здобувати знання та вміння, а й віддавати, створювати нове. Тому переважування фінансового капіталу над людським створює ситуацію, коли в соціумі просто бракує людей, здатних освоїти фінансові надлишки. Такий соціум буде наочно демонструвати свою некомпетентність і безпорадність. Одночасно надлишок фінансового капіталу породжує не просто недовіру, а рессентимент, заздрість, а то і агресивність.

Як соціальний капітал довіри, з одного боку, може використовуватися для розширення мережі соціальних відносин, їх можливостей. З іншого - воно є

"ризикованим авансом". Цей ризик може бути пов'язаний як з можливістю необґрунтованості довіри і навіть зрадою, так і з можливістю маніпулювання, зловживання довірою, що, на жаль, також зустрічається як в особистому, так і в діловій і політичному житті. А виникає недовіра породжує тривогу, а то й страх, спонукає бачити в інших - людях незрозумілих, непередбачуваних - чужість, небезпека, брехня, обман, зрада.

Тому довіра одночасно є як "ферментом консолідації", конструктивною силою, так і слабкістю особистості і суспільства (обманує довіру, зайва довірливість). Недарма старе правило говорить: довіряй, але перевіряй! Довіра (недовіра) проявляється на особистісному рівні, на рівнях соціальних груп, соціальних інститутів.

Ключову роль в страховці від руйнівного ризику недовіри грають держава і право, що дозволяють обгороджувати людей від порушення головних норм соціального життя, пов'язаних з безпекою і справедливістю.

У цьому зв'язку можна говорити про двох вимірах "радіуса" довіри. Так, П. Рикером, Р. Інглхарт, разом інших філософів і соціологів розрізняються два види довіри - довіра "об'єднуючий" і довіру, "що наводить мости".

Довіра зв'язує, більш емоційне, тепле ("наші" - "не наші"), формується здебільшого спонтанно, в процесі повсякденної особистого досвіду: сімейне життя, досвід спілкування з однолітками, сусідами, колегами по роботі. Все це не тільки норми, правила, звичаї, обряди, а й умовності, які "до і поза правил".

Довіра, що наводить мости, більш раціональне, холодне, формується здебільшого опосередковано, на основі освіти, професійного, правового досвіду, що дозволяє конструктивно взаємодіяти представникам різних етносів і груп. Довіра (*trust*) взагалі має більш раціональний і конструктивний характер, ніж віра (*believe*). Віра, виникаючи в рамках, зв'язує довіри, в релігійній формі приймає конфесійно-інституційні форми, але може і на емоційній основі поширюватися на політичну сферу - як фанатична віра лідеру, фюреру.

У традиційних суспільствах домінує зв'язує, об'єднуючий довіра - "наша" людина або "не наша". У постіндустріальному масовому суспільстві провідну роль відіграє довіру, наводить мости: не важливо, який людина зовнішності, які його інтереси, яку віру він сповідує, головне, щоб він не скоював насильство по відношенню до інших, не зазіхав на їхні законні права, керувався загальними правовими нормами, брав їх і був готовий нести відповідальність за їх порушення. Це досить холодне суспільство автономних індивідів.

Домінування гуртуючого довіри відіграє неоднозначну роль. Так, Х. Арендт пов'язувала виникнення і розповсюдження тоталітаризму з втратою критичної маси людей здатності до самостійного відповідального судження - як оцінкою, так і мислення в цілому. Це було не лицемірство, викликана страхом, насильством, а прагнення не відстати від думки оточуючих, що дозволило за історично незначний термін перебудувати світогляд широких мас настільки, що питання про особисту вину і відповідальність сформулювати ставало надзвичайно важко. У цьому випадку, як писала Х. Арендт, "наші рішення щодо правильного і неправильного будуть залежати від нашого вибору компанії, від

того, разом з ким ми хочемо провести життя". Оцінка, а тим більше засудження, моральне та правове, такої поведінки утрудняється. Це питання не "Чому ви підпорядковувалися?", А "Чому ви підтримували?", Що є вже питанням про критерії гуртуючого довіри і підставах консолідації даного соціуму. Той, хто провів своє життя серед обманщиків і злочинців, не може мати уявлення про чесноти - і його засудження скрутно в плані його особистої відповідальності. А питання про колективну відповідальність, відповідальності за розділяється і підтримувану норму виводить оцінку за рамки традиційної моралі і звичаєвого права на рівень можливості загальнолюдських цінностей і відповідного права.

Спроби будувати сучасне суспільство, сучасну науку, освіту, економіку і виробництво виключно на довірі зв'язує свідчать про неадекватність політичного класу, його нездатності виконувати свою головну задачу - забезпечення довіри, навісного мости в суспільстві. Або він підміняє державні інтереси інтересам свого клану. Або не бачить і не розуміє інтересів усього суспільства. Або і те, і інше. Але в кожному разі це архаїзується соціум, чревато небудь апартейдом, або розколом, етнічними конфліктами, деградацією і розпадом.

Слід ще раз підкреслити, що довіра до інститутів і довіру до людей по-різному пов'язані з прагненням до свободи. Цей висновок відповідає тезі Патнема, який вказав на відмінності між "горизонтальною" і "вертикальною" довірою. Довіра до інститутів має вертикальну спрямованість - адже йдеться про довіру до інституціоналізованої ієрархічної системі, через яку влада керує людьми.

Патнем, Фукуяма відзначають, що стійкі різновиди вертикального довіри характерні для товариств з переважно ієрархічними соціальними зв'язками. Ці зв'язки підсилюють інтенсивність довіри, але водночас і скорочують його соціальний радіус: людина довіряє авторитету лідерів, але не іншим, таким же, як він, членам суспільства, якщо ті не належать до "його" первинній групі. Довіра до людей в цілому, навпаки, орієнтована горизонтально, оскільки йдеться про довіру між рівноправними громадянами. Горизонтальна довіра характерно для егалітарних товариств з переважанням середнього класу і розвиненим громадянським суспільством. У таких соціумах людей пов'язує система різноманітних форм економічного і громадянської взаємодії. Горизонтальне довіру не завжди відрізняється інтенсивністю, але його соціальний радіус відносно великий. Воно відображає "силу слабких зв'язків" (Грановеттера), оскільки воно не "скріплює", а "наводить мости". У тій мірі, в якій це довіра виражає і формує самостійне взаємодія та партнерство, воно сприяє не конформізму, а наростання волі.

Відповідно, горизонтальна довіра більшою мірою стимулює тиск на еліти на користь демократизації, ніж довіра вертикальне, яке може сприяти тенденції до авторитаризму і навіть диктатури. Між високим ступенем довіри до інших людей і прагненням до свободи на рівні суспільства в цілому існує значуща кореляція.

Як подолати недовіру? Як зберегти довіру? Умовою довіри є розуміння мотивації партнера, тобто його намірів і можливостей. Тому щирість, відкритість є головною умовою формування довіри і профілактики недовіри. Можливість самостійної оцінки, "судження" (Х. Арендт), відповідального вчинку передбачає довіру інституційне, пов'язане з гарантіями інституційної волі.

Механізми формування довіри, частково управління ним - ті інститути, які реалізують і підтверджують надану довіру (соціальні практики):

- трасти, спілки, громадські організації, громадянське суспільство;
- ЗМІ, громадську думку;
- відкритість і прозорість політичної та ділової активності;
- репутація, імідж, а також PR, реклама і брендинг як технології їх реалізації та просування;
- право, контроль, аудит, експертиза;
- корпоративні (організаційні) культури.

Ключову роль відіграють практики соціального партнерства - реального конструктивної взаємодії держави, бізнесу та суспільства. Соціальне партнерство є форма соціального зв'язку, взаємодії, консолідації, заснованої не так на насильстві або владі. Це не просто угода за принципом "ти - мені, я - тобі", а добровільне визнання спільності інтересів, співпричетності загальній справі. Це визнання іншого і його права мати інтереси, цілі і можливості їхнього реалізації. Такою спільною справою, насамперед, є виробництво соціальних благ, які не можуть бути забезпечені ринком в суто комерційному режимі: екологія, безпека, здоров'я, освіта, мистецтво, частково наука.

Тема 5. Політична антропологія.

Особливості антропогенезу

Від філософії чекають відповідей на головні питання буття, що стоять за всім тим різноманіттям проблем, з якими стикається людина. Коло цих питань пов'язане з осмисленням людиною світу, себе самого, свого ставлення до цього світу, інших людей і себе самого. Але тоді стає зрозумілим, що питанням всіх питань є питання про людину. Що вона є - вінець творіння або помилка природи? Чому настільки трагічні наслідки розвитку людської цивілізації для навколишнього природного середовища? Яка природа людського розуму і свідомості? Чи може людина і як досягти згоди і гармонії з навколишнім світом, іншими людьми, самим собою?

З чисто біологічної точки зору все ясно. Людина це: тип - *chordate* (хордові); підтип - *vertebrata* (хребетні); клас - *mammalia* (ссавці); загін - *antropoides*, або *primates*; підряд - *catarmha* (поряд з вузьконосого мавпами); сімейство - *hominidae* (всі інші гомініди вимерли); рід - *homo*; вид - *homo sapiens*. Ці характеристики підтверджуються анатомією, біохімічними і фізіологічними процесами в організмі, структурою ДНК (з шимпанзе у людини 1,3% відмінностей, тоді як з комахоїдними - 35%), даними палеонтології, порівняльної ембріології, етології, емоційної мімікою. За будовою тіла,

внутрішніх органів, способу розмноження він належить тваринному світу і в цьому мало чим відрізняється від інших ссавців, особливо приматів. Ця обставина досить широко використовується в сучасній медицині при пересадці органів і тканин. І всеж...

Відповідно до відомого філософського анекдоту, одного разу Платон радісно сповістив учнів, що визначив людину, знайшов її головні відмінні ознаки: людина - це двонога без пір'я. Один з кініків, почувши це, приніс із базару ощіпанного півня і кинув його до ніг Платона зі словами: "Ось людина". Засмучений Платон віддалився і, з'явившись через кілька днів, оголосив нове, уточнене, визначення людини - це без пір'я, двоноге, з м'якою мочкою вуха і плоскими нігтями. Жарти жартами, але це визначення досі є неперевершеним за своєю "точністю". Двоногого, відсутність пір'я, м'яка мочка вуха і плоскі нігті - ознаки, якими разом не володіє жодна жива істота, крім людини. І разом з тим, очевидно, що це визначення не стосується головної людської особливості, ігнорує її - мова йде про наявність у людини свідомості, розуму, здатності до мислення.

Все це говорить про незведенність людини до його біологічної природи. Людина явно виходить за рамки тваринного світу і навіть протистоїть йому: і в своїй розумовій здібності як "людина розумна" (*Homo sapiens*), і у своїй здатності до перетворювальної діяльності як "людина продукує" (*Homo faber*).

У поясненні внеприродной сутності людини вироблено безліч версій, у кожній з яких робиться акцент на серйозних і важливих обставинах. **Релігійна філософія** бачить корінь подвійності людини в її причетності до Бога. **Фрейдизм** розглядає свідомість як результат обмеження сексуальної енергії. **Ніцшеанство і філософія** життя виводять сутність людини з волі до влади. **Конфуціанство, марксизм** - з системи суспільних відносин. У володінні свободою бачать сутність людини буддизм, даосизм, екзистенціалізм. І кожна з трактувань буде цікавою і важливою, але кожен з перерахованих підходів виявляється частковим і не вичерпує всієї повноти проблеми.

Згідно з сучасними науковими даними, виникнення людини як біологічного виду можна віднести приблизно на два мільйони років до нашої ери. А дані генетики показують, що все різноманіття людських рас має одне походження.

Не менш складно йде справа і з проблемою походження свідомості та пов'язаної з нею проблемою соціалізації людини, виникнення і розвитку людського суспільства і суспільних (соціальних) відносин. Широко поширеною є точка зору, згідно якої **основними факторами антропосоціогенеза є праця, спілкування і мова**, причому вирішальною обставиною виявляється саме праця як спільна продуктивна діяльність людей. Коротко кажучи, "праця зробила з мавпи людину". Відповідно до цієї точки зору, найбільш розвиненою в марксистській філософії, заняття збиранням, полюванням і примітивним землеробством змушували стародавніх пралюдей до спільної діяльності, ефективність якої залежала від рівня її організації, що в свою чергу зумовило виникнення членороздільної мови, мови як засобу забезпечення комунікації

(спілкування) між людьми. Ускладнення соціально організованої діяльності, спеціалізація і розподіл праці обумовлювали ускладнення і розвиток форм соціальної комунікації і, як наслідок, свідомості. Існують, однак, і погляди, які не пов'язують формування і розвиток свідомості з трудовою діяльністю, як, наприклад, концепція психолога й історика Б. Ф. Поршнева, що зв'язує антропосоціогенез з особливостями добування їжі (біоценоз).

При всіх відмінностях у поясненні походження людини, тим не менше, існують незаперечні обставини умов людського існування. Життя ставить іноді жорстокі, але дуже переконливі експерименти. Широко відомі історії дітей, викрадених в ранньому дитинстві дикими тваринами (вовками або мавпами) і довгий час проведених в їх оточенні. Підсумок розвитку таких дітей один - повноцінними людьми, незважаючи на інтенсивні спроби їх "олюднення", вони так і не ставали. Аналогічна і доля дітей, яких з якихось причин ростили в повній самоті поза нормального контакту з людським оточенням. І навпаки, досить численні приклади, коли інваліди, з дитинства обмежені в можливості нормально бачити, чути, пересуватися, ставали повноцінними членами суспільства.

Один з найбільших астрофізиків сучасності англієць С. Хокінг з ранніх років внаслідок важкої невиліковної хвороби практично не може рухатися, говорити. Він спілкується зі світом тільки за допомогою двох пальців, натискати на клавіші комп'ютера, але все це не заважає йому бути батьком трьох дітей, брати активну участь у науковій діяльності: він автор оригінальних ідей і концепцій, багатьох авторитетних публікацій, учасник найбільших конференцій.

Дитинча тварини народжується цілком підготовленим до існування в цьому світі. Народжена людина - саме безпорадне істота. Без підтримки інших вона не проживе й кілька годин. Але завдяки підтримці насамперед батьків, завдяки загальній та професійній підготовці вона стає фактично наймогутнішим істотою на Землі, якому доступно перетворення навколишнього світу і навіть освоєння космічного простору.

Такі приклади доводять, що людина може стати повноцінною особистістю тільки будучи включеним у відносини і співпрацю з собі подібними. Людина - істота соціальна. Інакше кажучи, *homo sapiens* є *homo politicos*, сутність якого проявляється на декількох рівнях:

- 1) людина як вираження соціальності;
- 2) людина як активний і свідомий суб'єкт, здатний до суджень (наділений мотивацією і відповідальністю) актор;
- 3) людина як самоусвідомлене Я, носій свободи і відповідальності.

Що стосується першого рівня, то, як вже говорилося вище, суспільство робить людину людиною, повноцінною особистістю. Але й саме суспільство породжується інтересами і прагненнями складових її індивідів. І тоді тим більше важливими стають останні два рівня, що становлять предмет персонології, особливо третій, пов'язаний з мораллю і правом, тобто сферою політичного.

Політичним суб'єктом (актором) особистість роблять три згадуваних фактора:

- соціальна природа особистості;
- свідомість;
- свобода і відповідальність.

Так само як власне особистість, політичний суб'єкт - феномен історичний, і його межі рухливі залежно від історичної епохи і від ракурсу розгляду. Межі політичного суб'єкта, як і у особистості, збігаються з межами осудності.

Сучасний політичний суб'єкт - це *Я* свідоме, вільне і відповідальне, тобто це *Я* правоспособне, здатне взяти на себе причину, зобов'язання по компенсації порушеної гармонії (балансу). Осудність політичного суб'єкта означає наявність у нього раціональної мотивації і здатності відповідати за можливі наслідки. Це, у свою чергу, передбачає у нього психічні здібності: говорити (думати), діяти, інтерпретувати (пояснювати, розповідати). Здатність до інтерпретації відіграє найважливішу роль. Вона пов'язана з розумінням власної мотивації, причин і наслідків, зводити їх, пов'язувати, розкриваючи смисл. На думку П. Рікера, саме здатність інтерпретувати і розповідати, тобто доносити до інших раціональність своєї мотивації і результатів своїх дій, являє собою сутність суб'єкта як актора: його власна ідентичність носить наративну природу. Ідентичність особистості не є ідентичність речей, вона включає в себе пам'ять, яка виявляється в наративі - погоджуванні фактів, подій в деяку цілісну тимчасову послідовність (історію, в тому числі історію життя).

Таким чином, сфера політичного як сфера формування і дії політичних суб'єктів (акторів) включає: самих суб'єктів, насамперед їхньої свідомість; мораль (неформальні інститути); право (формальні інститути, включаючи державу). Ці компоненти утворюють не тільки якусь структуру, але й цілісну систему взаємопіддержуваних і взаємостимулюючих взаємодій.

Інститути включають в себе не тільки норми, але й практики контролю за їх дотриманням, відповідні санкції. Тим самим вони породжують осудність індивідів. У свою чергу прагнення, можливості політичних суб'єктів стимулюють розвиток інституціонального середовища. Ця взаємодія формує політичну культуру як систему породження, відтворення політичного досвіду, а значить, і влади та соціуму як такого.

Ідентичність і самосвідомість: суверенна свобода і влада

Ідентифікація - фундаментальна пізнавальна операція, що лежить в основі сприйняття як розпізнавання образів, мислення як ототожнення-розрізнення ознак у визначеннях, судженнях, узагальненнях, класифікаціях, аналогіях. Однак у персонології ідентичність (англ. *Identity*, ньому. *Die Identität*) розуміється не як тотожність різних людей, а як кваліфікація індивідуально неповторної особистості, по суті справи, - як проблема кордонів людського *Я*. Філософи і психологи вже практично ототожнили поняття самосвідомості та ідентичності, соціологи кажуть про ідентичність особистості в умовах швидких соціальних змін, етнографи і культурологи - про культурне та субкультуральне ідентичності особистості, політологи та публіцисти - про

мультикультуральності і кризі національної ідентичності. Поняття ідентичності застосовується до індивідів, їх самосвідомості, до культур і субкультур, етносів і націй. Це свідчить не стільки про "модності" поняття, скільки пов'язане з його потенціалом узагальнення, міждисциплінарним характером, що дозволяє фіксувати істотні характеристики, загальні самим різним феноменам.

У проблемі ідентичності можна виділити два аспекти: феноменологічний і метафізичний. Феноменологічний аспект пов'язаний з конкретно змістовністю сутності особистості, її суб'єктивності, тобто з системою деяких фундаментальних для особистості поділених нею цінностей і норм. Фактично йдеться про культуру, причетність якої визнає особистість. На питання: "Хто ви такий?" - Можна отримати найрізноманітніші відповіді: "Чоловік", "Жінка", "Російський", "Філософ", "Менеджер", "Проста людина", "Рокер", "Панк" і т.д. І кожен раз відповідь буде означати факт самовизначення особистості.

Проблема персональної ідентичності зводиться, однак, до визначення специфіки конкретної змістовності "ідентичного". Ідентичність - це і факт самосвідомості *Я* себе як такого незалежно від соціально-культурного контексту та ціннісної змістовності. Саме пошук такого "істинного *Я*" зумовило декартівський принцип методологічного сумніву - заборона на апеляцію до іншого в утвердженні мого досвіду і мене самого, усвідомлення себе як щось. Для Декарта *Я* виступає нередуцируемого далі межею, а досвід сумніви - межею досвіду і досвідом межі. Декарт як би віднімає *Я* зі світу. І *Я*, відмовляючись від фізичної, соціальної та культурної генеалогії, виявляється "субстанцією", яка полягає в мисленні і яка для свого буття не потребує ні в якому місці і не залежить ні від якої матеріальної речі. У знаменитому *cogito ergo sum* *Я* діє не в реальному, речовому просторі-часі, воно - вільний, позачасовий, позапросторовий, безпредметний суб'єкт, який є умовою всякої визначеності. Воно *поза-* і надбитійність трансцендентно і саме в силу своєї внебитійності є умовою всякого пізнання і здібності репрезентації.

Ще далі пішов І. Фіхте, підняти тотожність "*Я є Я*" до апріорної самодостатності свідомості і особистості: "*Я* є лише остільки, оскільки воно усвідомлює себе самого ... Нічого не можна помислити без того, щоб не примислити свого *Я* як котра усвідомлює самого себе ". У цьому плані *cogito* є зовсім зайвим: *sum* цілком висловлює безпосередній акт свідомості: "*Я* єсьмь безумовно те, що *Я* єсьмь".

Підходи Декарта і Фіхте можуть розглядатися як відправні точки сучасного дискурсу про ідентичність. До них можна додати ще й Д. Локка, для якого тотожність особистості становило свідомість і пам'ять. Тільки тотожне свідомість робить людину для себе одним і тим же, тільки тотожне свідомість є гарантом тотожності особистості. Але свідомість може перериватися сном, забудькуватістю, провалами пам'яті, і ми втрачаємо з уваги своє минуле *Я*, що і породжує сумніви, чи є ми тим же самим мислячою істотою. Це сумнів, по Локку, не має ніякого відношення до тотожності особистості, яке є тотожність свідомості. Якщо тотожність свідомості порушується, ми маємо право говорити

про двох особистостях: якщо для одного і того ж людини можливе в різний час мати окремі, не сполучені один з одним свідомості, то немає сумніву, що один і той же чоловік в рознос час може утворювати різні особистості .

Наступний крок був зроблений І. Кантом, який бачив у виявленні феномену трансцендентального *Я* гранична підстава розуму і моралі. А Дільтей і Гуссерль розглядали трансцендентальне *Я* як специфічний спосіб буття суб'єктивності, коли підставою знання про світ не світ "речей в собі", а спосіб буття суб'єкта пізнання. І саме людська суб'єктивність надає визначеність буття, експліціює сенс, джерелом якого є суб'єкт не емпіричний, а трансцендентальний. Надалі онтологічний акцент у трактуванні природи самосвідомості та суб'єктивності був посилений. М. Хайдеггер бачив її в *Dasein*, фрейдизм - в несвідомому, Х.-Г. Гадамер - у мові, структуралізм - в культуральних опозиціях, постструктуралізм - в дискурсивних практиках.

Згідно традиційної - раціонально-утилітарною - моделі особистість постає здатної до раціонального вибору, що проявляється насамперед у сфері науки, бізнесу, політики і права. Цим обумовлена її орієнтація на соціальний порядок. Ще для Гоббса і Руссо соціальний порядок ґрунтувався на вільному вирішенні як вираженні загальної волі. Це загальний принцип раціоналістичного модерну: кантівської філософії моральності, теорії та практики виховання. Суспільство і те положення, яке людина в ньому займає, служать опорою в поясненні і оцінці його поведінки. Реалізм в мистецтві був в цьому сенсі яскравим проявом подібного соціологізму.

Однак у утилітаристської моделі ідентичності особистості закладено протиріччя. З одного боку, суспільство рухоме індивідуальним раціональним вибором, а з іншого - суб'єкт визначається своєю соціальною ідентичністю. Там же, де суб'єкт визначається чимось зовнішнім по відношенню до нього - будь то нація, клас, соціальна користь або краще майбутнє, він стає деперсоналізованим або непередбачуваним "людиною без властивостей". Це протиріччя і є основою для другої моделі, яка може бути названа романтичним експресівізмом: *Я* є здатність до самотворення і самовираження. Ця концепція, властива сфері мистецтва (особливо авангардистського), революціонізм і т.п., отримала розвиток у ХХ ст. насамперед у середовищі творчої та гуманітарної інтелігенції. З цієї точки зору (К'єркегор, Сартр та ін.) Особистість не підконтрольна ідеї раціональності та розумного егоїзму. Вона народжується актом вибору, керуючись не раціональними міркуваннями, а актом волі. Тим самим людина сама творить своє справжнє *Я*, яке, як правило, направлено і проти буржуазної особистості, утилітарно-егоїстичного *Я*.

Саме експресивно-романтичне розуміння особистості лежить в основі споживчої культури сучасного буржуазного суспільства. Тому, очевидно, прав Ч. Тейлор, вважаючи, що обидві моделі - і утилітарна, і романтична - є вираженням внутрішньо амбівалентною природи модерністської персонології, обидві представляють те, що Сартр називав "бажанням бути Богом".

У цьому зв'язку можна говорити про третю - власне модерністської - моделі, яка каже відзначену амбівалентність особистості. Так, згідно Ю.

Хабермасу і Д. Беллу, утилітаризм і романтизм здатні уживатися в сучасній особистості: Белл пропонує бути соціалістом в економіці, лібералом в політиці і консерватором в культурі, а Хабермас додає до цього романтичний експресівізм в мистецтві.

Постмодернізм відмовляється від усіх трьох моделей, вважаючи нерелевантними самі поняття особистості і суб'єкта. Так, М. Фуко говорить про плутанину та небезпеки сучасного гуманізму, який вкорінений в "трансцендентальної подвоєнні" уявлень про особистість як емпіричної і трансцендентної суті, як суб'єкт і об'єкт одночасно. А згідно Ж. Липовецький, постмодерністське суспільство - суспільство прохолодне, остигле, пережившее гарячі стадії первісного нагромадження і бурхливого розвитку споживання. У минулому залишилися невід'ємні риси модерну - великі мрії, цілі і великі починання, заради яких можна пожертвувати життям, революційні пориви і т.д. І це "кінець епохи волі", млявий соціум породжує байдуже *Я*, пронизане інформацією. Це суспільство, де царює загальне байдужість, у виборах бере участь, дай Бог, третина можливих виборців, на сенсації в пресі ніхто не звертає уваги.

Повсюдно соціальні та індивідуальні дії обумовлюються не тільки соціальним маніпулюванням і програмуванням з боку влади і мас-медіа, але й в усі зростаючому ступені пошуками власної ідентичності і прагненням до самовираження, відстоюванням власної унікальності.

Суверенний характер самосвідомості свободи робить його владою. Однак розуміння такої свободи просто як волі робить людину або іграшкою об'єктивних, не залежних від нього сил, або обертається одержимістю, неосудністю - в обох російських сенсах цього слова (неможливістю поставити відповідальність і відсутність розумних підстав і мотивів). В обох випадках така свобода обертається безвідповідальністю, а сама людина опиняється в рабстві у *поза*- і бесчеловеческих причинно-наслідкових зв'язків.

Прагнення до влади над реальністю - основа всякого культурного творчості. Проблема в обґрунтуванні і виправданні цієї влади. Повсякденної свідомості і раціоналізму влада представляється як щось самоцінне: чим більше влади (над природою, іншими людьми), тим більше прогресу, успіху, витлумачених як надійність, добробут, комфорт душі і тіла. Влада, однак, не мета, а засіб, і як засіб вона не хороша і не погана, нею можна скористатися в абсолютно різних цілях. Чим вона стане, до чого призведе, залежить від цілей і компетентності суб'єкта. Останні ж століття показують небезпека перетворення влади в ціль, а людини, знання, природу - в засоби її захоплення і утримання. Влада над сущим - речами і людьми - безперервно зростає, досягаючи жахливих розмірів, в той час як не серйозність відповідальності, ні ясність совісті, ні сила характеру не встигають за цим зростанням. Зростає, таким чином, і можливість зловживань владою. Людина обеззброєний такий демонізацією влади. Саме демонізацією, оскільки людина виявляється іграшкою самодовлеючих стихій, керуючих людиною через його суперечливі інстинкти, податливу логіку,

безпорадність перед насильством і себелюбністю. Перед цими "демонами" людина лише через непорозуміння може думати себе суб'єктом.

Свобода ж, як уже говорилося, в її внеприродного (метафізичному) сенсі суть оборотна сторона відповідальності, шлях осудної самовдосконалення. Пізнаючи реальність, людина осягає все більш складні і глибокі закономірності, взаємозв'язку і причинно-наслідкові відносини в ній. Пізнавши їх, він набуває можливість користуватися набутих знанням. Тим самим людина стає все більш вільним, а значить, і ... все більш відповідальним. У цьому сенсі людський розум і свідомість вторинні по відношенню до споконвічну свободу-відповідальності, вони дані як інструмент пізнання заходи, глибини і змісту цієї відповідальності, ступеня вкоріненості людини у світі, в мережі каузальних зв'язків і залежностей. І чим більшою мірою мені відкриті ці зв'язки і залежності, тим я вільніше, а значить, і більш осудний, відповідальний. Відкрити світ - значить, прийняти його, а прийняти - значить, взяти на себе відповідальність. У тому, що світ відкрився мені, немає моєї заслуги, але відкрився світ мені, і, значить, я відповідальний за нього.

Так само як незнання закону не звільняє від відповідальності, так і у людини немає "алібі в бутті". Він відповідальний в силу самого факту свого існування. Глибина ж і зміст цієї відповідальності, тобто міра свободи, виявляються тільки в результаті інтелектуального зусилля. Тварина, що не володіє свідомістю, невільне. Людина ж вільний, але в тій мірі, в якій він розумний, а значить, в тій мірі, в якій він усвідомлює наслідки своїх рішень і вчинків.

Тема 6. Політична етика.

Мораль і моральність

Спільне життя людей, не кажучи вже про трудову діяльність, сучасному виробництві, бізнесі, політиці, науці, неможлива без вироблення писаних і неписаних правил, норм, яких дотримуються і якими керуються всі учасники соціального життя в побуті, праці, політиці, особистих, групових, міжнародних відносинах. У кожній окремій сфері діяльності виробляються свої специфічні правила і норми: кодекси честі, статuti, положення, технологічні правила, інструкції.

Однак у суспільстві виробляється і свій загальний регулятор соціального життя і соціальних відносин. Таким регулятором є мораль - система загальних норм і правил, вимог, пропонованих кожної особистості і фіксуючих щось спільне і основне, що становить культуру міжлюдських відносин, що склалася в багатовіковому досвіді розвитку даного суспільства.

Мораль (від лат. *Moralis* - моральний і *mores* - звичаї, звичаї, поведінка) поширюється на всіх членів даного суспільства, забезпечуючи тим самим свідомість спільності і єдності, приналежності кожної людини цієї спільності. Мораль як систему моральних норм, правил і вимог слід відрізняти від моральності - ступеня прийняття особистістю та суспільством вимог моралі і керівництва ними в реальному житті.

Реалізується мораль не тільки в нормах і вимогах, заборонах і обмеженнях, а й у звичаях, позитивних зразках, ідеалах, являючих приклади моральної поведінки зі славного минулого, приклади самовідданого і гідного наслідування поведінки сучасників. Такі приклади і ідеали виступають як моральних цінностей, що виражають уявлення про бажане, належне, "прийнятому" поведінці.

Закріпленню в суспільстві моральних цінностей і моралі в цілому служать сімейне виховання, система шкільної та позашкільної освіти, робота установ і організацій культури, ЗМІ, різних громадських організацій і рухів. Мораль і моральність служать передумовою і основою права - системи соціальної регуляції на основі законів, прийняття яких, а також контроль за виконанням покладається на державні органи влади. Вивченням моралі, складових її моральних цінностей займається спеціальна галузь філософського знання - етика.

Вищою моральною цінністю є благо (добро). Різним трактуванням добра, критеріям його відмінності від зла присвячено безліч філософських трактатів, релігійних проповідей і повчань. Переважна більшість творів мистецтва так чи інакше, але виражають ці уявлення, їх суперечливість і вічну актуальність.

Так, в релігійній філософії Франциска Ассизького вища (істинне) благо є неоплатний борг перед Творцем за його дар існування, і цей борг оплачується постійним подякою Творцю, любов'ю до нього. Фактично саме на такому розумінні блага і моралі побудовані звичайні кліше типу "спасибі", "слава Богу", "дай Бог" і т.п.

Незважаючи на те що в різних суспільствах і в різні епохи існують свої уявлення про добро, у міру розвитку людської цивілізації виробляються загальнолюдські цінності - уявлення про благо, загальні для представників різних пародов і різних віросповідань. Такими цінностями виступають людське життя, якість цього життя, свобода і гідність особи, справедливість.

Кінцевою метою будь-моралі є автономність моральної особистості, здатної до прийняття боргу. Реальний зміст філософії моральності полягає у визнанні гідності та цінності кожної особистості, її свободи, а значить, і права на відповідальність. А з іншого боку, зло завжди виступає як применшення, приниження людської гідності. Людям для щастя потрібно в принципі не так вже й багато - гарантії визнання їх гідності, права на свободу.

Внутрішнім гарантом почуття власної гідності є борг, самовіддача, самообмеження, буквально самовизначення (постановка собі межі, "риси") особистості. Але це обов'язок, не нав'язуваний ззовні, не «необхідний» з особистості. "Не можу інакше" - це усвідомлене нею власне покликання і моральний вибір. Моральності тільки борг внутрішній, взятий на себе самою людиною, а етика боргу можлива тільки в якості внутрішнього самовизначення, коли ти опиняєшся зобов'язаним всім, але тобі - ніхто. Якщо етика боргу застосовується до інших, вона стає аморальною, веде до насильства.

Людське буття є "буття під поглядом" (Ж.-П. Сартр). Будь-який вчинок, будь-який діалог відбувається при (можливо, неусвідомлюваної) апеляції до

когось, хто все правильно зрозуміє, оцінить і правильно розсудить - якомусь *Третьому*. Це може бути справедливий суд, Бог, старший брат, улюблений учитель, шановний авторитет і т.д. На цьому, до речі, засновані інститут сповіді і практика психотерапії.

Відповідальність, яку збагнула людина, що стала внутрішньо вільною від світу, і яку він намагається реалізувати в житті, - це і є етика. Чим ширше зона автономної (вільної) поведінки, тим ширше зона відповідальності. Традиційні суспільства обмежували її своїм етносом, пізніше її обмежували расою, нацією, класом. У наші дні етичне самовизначення в сенсі окреслення межі свободи і відповідальності набагато ширше, фактично поширюючись на світ в цілому.

Самоцінність особистості - НЕ цінність для себе, перед собою, а вираження прагнення реалізувати себе, знайти своє місце в житті і робити те, що крім тебе ніхто і ніколи зробити не зможе. Людина не тільки співпричетний світу, не тільки довільний від нього, а й відповідальний за нього, за його майбутнє, оскільки живе в ньому, творить у ньому, бере участь в його пізнанні і перетворенні. Ще Сенека в "Моральних листах до Луцилія" висловив ідею ступеня можливого сенсу життя як вимоги, щоб людина була корисний максимально багатьом людям; якщо це неможливо, то хоча б небагатьом; якщо і це неможливо, то, принаймні, своїм ближнім; якщо неможливо і це, то хоча б самому собі.

Людина, що не пізнала меж своєї свободи і відповідальності, виявляється поза мораллю. Суспільство поза своїх меж та кордонів щодо особистості виявляється аморальним.

Моральний обов'язок не може бути нав'язаний - це завжди результат вільного вибору особистості. Навіть вимагати повернення грошей, узятих у борг, виконання будь-яких обов'язків можна тільки в тому випадку, якщо ми попередньо зобов'язалися гроші повернути, а обов'язки виконувати. Святенництво і лукавство - вимагати від людей самовідданого героїзму. Сенс і значення будь-якого подвигу, героїчного вчинку - в тому, що вони є актами *вільного самовизначення* особистості.

Мораль є вимога соціалізації, тобто вимога універсальної норми в даному соціумі. Німецьким філософом І. Кантом були запропоновані формулювання основного закону моральності:

- *категоричний імператив* - "роби тільки відповідно до такої максими (правилом), керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом";

- *практичний імператив* - "роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі і в особі всякого іншого так, як до мети, і ніколи не відносився б до нього тільки як до засобу".

Категоричний імператив виражає сутність будь-якої моралі, оскільки будь-який прояв моралі і моральності припускає і виражає розгляд моральних правил і норм в якості універсальних законів. Це не критерій добра і зла (в якості такого виступає кантовський практичний імператив), а саме властивість (критерій) будь-якої моралі, дозволяє відрізнити моральне вимога від будь-якого

іншого. Цією відзнакою є саме універсальність. Навіть кримінальна, злочинська мораль виходить з того, що всі злочинці повинні красти - цим вони відрізняються від простих людей ("лохів").

Практичний імператив виражає установку на моральну поведінку, в якому ключове значення має слово "тільки": якщо інші люди розглядаються тільки як засобу, така позиція виявляється поза мораллю. І ця обставина - головний нерв політичної етики.

Політика і мораль

Співвідношення політики і моралі, взагалі можливості моралі в політиці - типологічна проблема політичної філософії.

У повсякденній свідомості політика часто протиставляється моралі: мовляв, політики готові на будь-яку підлість, щоб досягти влади, і на ще більші підлість, щоб її утримати. На думку Н. Макіавеллі, політика як така - "брудна справа". Та й слово "макіавеллізм" увійшло в повсюдний ужиток (не зовсім обґрунтовано) як синонім цинізму та безпринципності. Для Макіавеллі політика - це сфера утвердження влади, боротьби за владу, сфера, де немає засобів, що не виправдовували б дорогу до мети, де абсолютною метою завжди є влада і панування над людьми, а політична етика - це етика влади і людей влади: якщо мораль необхідна для репрезентації влади, нею можна скористатися, а якщо вона заважає, її сміливо можна скасувати. Мораль інструментальна і не володіє ніякою самоцінністю.

З іншого боку, від Арістотеля, йде розуміння політики як "евдемонії", діяльності, метою якої є суспільство добродішних громадян: здорова, комфортна, справедлива життя освічених і вихованих людей.

Ці концепції співвідношення моралі і політики діють і в наш час у формі дилеми: "людина для політики" або "політика для людини". У першому випадку політичне розвивається шляхом різноманітних форм влади, у другому - реалізує свою зрозумілу в аристотелевському дусі сутність - як розгорнута етика, здійснене благо, переважна сфера чесноти.

Є професії (поліція, юристи, лікарі, художники, вчені, спецслужби), що забезпечують такі функції, за якими визнано право виходити за рамки нормативних уявлень, в певному сенсі - і повсякденною моралі. На перший погляд, для політики це тим більш природно ("хтось повинен бруднити руки"). Наприклад, у міжнародних відносинах, у роботі спецслужб, коли на першому плані - національні інтереси, за якими стоять інтереси правлячого політичного класу даного суспільства. Сама по собі політика оцінюється не за критеріями добра і зла, а за критеріями ефективності або неефективності вирішення політичних проблем і завдань.

Політична етика

Можна виділити кілька підходів до взаємин політики і моралі:

- моралізаторський (збіг політики і моралі, політика на основі строгого проходження моралі);
- імморально, що базується на незалежності або навіть принциповому антагонізмі політики і моралі (політика поза мораллю);

- компромісний (переплетення моралі та політики).

Повністю аморальна, аморальна політика неможлива. Те, що одними розглядається як аморальність і аморалізм, для інших (згідно кантовському категоричного імперативу!) Є нормою. Більше того, стосовно до будь-якої сфери діяльності можна говорити про два типи моралі:

- в її зовнішньому прояві ("в іміджі") - мораль, пов'язана з позиціонуванням даного виду діяльності в суспільстві в цілому;
- в її внутрішньому прояві - мораль "для внутрішнього споживання".

Наприклад, добре відомі ціннісні норми, яким повинен відповідати "справжній учений":

- інтелектуальна скромність;
- емоційна нейтральність;
- неупередженість;
- безкорисливість;
- незалежність;
- критичність до будь-якого авторитету;
- відкритість позиції, готовність прийняти критику;
- об'єктивність, виключення партикуляризму.

Можна виділити кілька трактувань політичної етики:

- політична етика як тип політичної культури - в якості практики толерантного спілкування. У цьому сенсі неетичним буде грубе і скандальну поведінку політика, що допускає поведінку, вчинки, жести і вирази, осуджені мораллю суспільства, упускають престиж нації, держави, інститутів. Ця форма політичної етики є формальною по своїй істоті, так як зовсім не скасовує супутнього застосування (при зовнішньої благопристойності) демагогії і насильства;

- політична етика як аналітика політичних біографій - з моральної точки зору. Якщо класична політична біографія представляла політика як якийсь ідеальний тип, вчинки якого можуть бути і повинні бути виправдані в силу того, що виходять за рамки особистісного виміру, відповідаючи рішенням обов'язкових для історичного контексту глобальних завдань, то в ХХ ст. оцінка життя і діяльності політичного лідера змінилася. Можливостям критичного переосмислення та аналізу біографії політика сприяв психоаналіз, в якому з'явилися спроби осмислення політичних подій з точки зору реалізації особистісних деструкцій. Таким чином, очевидно, що дії політика прямо взаємозалежні з його особистими моральними якостями, і це вказує на необхідність пред'явлення до політичному суб'єкту високих моральних стандартів, які дозволять йому враховувати в процесі прийняття рішень та реалізації програм дій людини як цінність, а не як політичний матеріал ;

- морально-політична критика як спосіб задавати, проблематизувати політики, ставлячи питання, що піднімають вкрай конфліктні з погляду моральності проблеми, які балансують на межі несумісності політики і моралі;

- розробка особливої теорії моралі, відповідної потребам політичної реальності, в рамках згаданої вище етики відповідальності;

- політична деонтологія - звід ясних і конкретних правил, моральний кодекс політика, обов'язковий для осіб, які виконують державні функції, свого роду моральна дисципліна, що має значення для репутації та професійної політичної діяльності.

Політика та насильство

Насильство - дії, що вживаються у відношенні людини і суспільства проти їх волі, що перешкоджають або обмежують реалізацію їх волі. Інакше кажучи, будь-яке насильство є конфлікт воль, і для його реалізації необхідна наявність хоча б двох воль, а дозволяється цей конфлікт шляхом недобровільного підпорядкування однієї волі іншій. Однак, пов'язуючи насильство з конфліктом, не слід забувати, що насильство - не форма конфлікту, рівень, ступінь конфліктності ситуації.

Деякі філософи і соціальні психологи (Ф. Ніцше, К. Лоренц) розглядають насильство як феномен, глибоко вкорінений не тільки в людському існуванні, але взагалі в існуванні живих організмів. Так, у тваринному світі (включаючи приматів) насильство носить трофічний (харчовий) характер (що, до речі, надзвичайно рідко застосовується по відношенню до представників свого виду), пов'язане з захистом або розширенням ареалу (території) проживання, захистом дитинчат, боротьбою за продовження роду, домінуванням у стаді і т.п.

Політична влада, виникнення держави фактично продовжило ті ж самі інтенції насильства: війни і контроль ресурсів, геноцид, релігійні війни, забезпечення безпеки, контроль, санкції. Політика - це не тільки ідеї, але й реалізація ідей, тобто дію, у тому числі і принуждающее. Недарма одне із загальновизнаних визначень влади трактує її як право на легітимне насильство. І таке насильство має бути раціонально обґрунтовано, тобто володіти характеристиками нормативності, доцільності, оптимальності, а значить, свідомості (осудності і відповідальності).

Насильство в політиці використовується: при захопленні влади; при утриманні влади; при модернізації, проведенні реформ, які не користуються підтримкою і зустрічають опір (організаційне чи також особистісне). Насильство активно проявляється в політиці: як агресія і опір агресії, як легітимне державне насильство, як різні форми нелегітимного насильства (від протестних агресивних дій до тероризму).

У політичному насильстві можна розрізнати насильство державне (виправдане і невиправдане) і недержавне (усередині країни, транснаціональне).

Виправданням насильства може служити закон або міжнародний договір. Саме так традиційно і виправдовується насильство проти тих, хто не приймає "наш" закон: вони поза законом, нелюди, подібні звірам, по відношенню до яких виправдано будь-яке насильство.

Не менш парадоксально і "м'яке насильство" - маніпулювання, неусвідомлюване об'єктами маніпуляції, фактично спокушання - здатність зробити так, щоб інші захотіли те, що від них вимагається. Зазвичай викрита маніпуляція жорстко б'є по маніпулятору. Люди можуть пробачити образу, помилку, навіть зраду (у разі щирого каяття) або злочин (особливо вчинене

вимушено), але маніпуляція - це не помилка, не слабкість, а зла обачлива воля, коли інших тримають за іграшки. І таке не прощається. Це, до речі, пояснює, чому в країнах з режимами, побудованими на маніпуляції, історія носить непередбачуваний характер, немає кумулятивного, зв'язкового розуміння історії: вона постійно переписується, герої опиняються лиходіями, злочинці - героями, міста і вулиці перейменовуються і т.д.

За сферами прояву насильство буває:

- інформаційне (маніпулювання, переконання, перепереконання, інформаційні та смислові війни);
- економічний примус;
- фізичне - від обмеження свободи до військових дій як у самій країні, так і за кордоном.

Тим же насильством є і форми боротьби з владою: протестні рухи, повстання, національно-визвольні та громадянські війни, революції, різні форми злочинності, тероризм.

Практично всі актуальні проблеми і теми політичного дискурсу пов'язані з насильством:

- влада: захоплення, утримання, розподіл, покарання пов'язані з різними формами насильства в різного ступеня;
- тероризм - як сам терор, так і боротьба з ним є насильство;
- маніпулювання давно вже носить назву м'якого насильства;
- модернізація, інновація припускають подолання опору їм, тобто знову припускають певний насильство або хоча б готовність до нього.

Настільки ж різноманітні і форми насильства. Прикладами насильства можуть служити:

- вбивство або нанесення шкоди фізичному або психічному здоров'ю;
- відбирання, крадіжка, знищення, псування власності;
- обмеження свободи пересування та видів діяльності;
- примус до заняття якою-небудь діяльністю або сповіданню будь-якої ідеології;
- силове зміна політичного режиму і соціально-економічного порядку.

Джерелами, причинами, що викликають насильство, можуть бути:

- психічні причини: нездоров'я, психотизм, стан афекту;
- соціальні конфлікти, конфлікти інтересів;
- кримінал: хуліганство, розбій, грабіж, вбивство;
- політичні цілі: війни (як міжнародні, так і цивільні), революції, повстання.

Виходить, що насильство - характеристика ситуації, але не сутності. Але тоді де критерії вибору і допустимості форм насильства? У випадку з допустимістю насильства це має бути вибір вільної і розумної волі, але де і які критерії, якими вона може керуватися?

Моральний вибір реалізується між двома крайніми полюсами насильства:

- або людина людині вовк, і для того щоб вижити, щоб завоювати місце під сонцем, треба бути безжальним по відношенню до інших, які обмежують твої

можливості харчування, продовження роду. Крайнім проявом такої безжалісності буде вбивство іншого;

- або якщо ти розумієш, що своїм існуванням заважаєш іншим, обмежуєш їх можливості самореалізації, то не заважай, піди, в крайньому прояві убий себе.

Ненасильство і толерантність

Ненасильство - не ідеал, а спосіб вирішення політичних конфліктів, засіб реалізації політичних змін насамперед в інтересах низів.

В якості профілактики насильства може виступати ідея та практика толерантності - соціальної та політичної терпимості. Саме слово "толерантність" є похідним від англійського *tolerance* і сходить до латинського *tolerantia* - терпіння, терпимість, пов'язаному з багатозначним дієсловом *tolerare* - терпіти, виносити, переносити. Однак толерантність не синонім терпимості. Терпимість означає в повсякденній мові здатність, вміння терпіти, миритися з чужою думкою, бути поблажливим до вчинків інших людей, часто асоціюється з пасивним прийняттям навколишньої реальності. Толерантні установки, навпаки, проявляють себе активною життєвою позицією, що припускає захист прав будь-якої людини і ставлення до проявів нетерпимості як до неприпустимих.

У Декларації принципів толерантності, прийнятої ЮНЕСКО в 1995 р, вказується: "Толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння всього різноманіття культур, форм самовираження і прояву людської індивідуальності. Толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті, переконань. Толерантність - це єдність у різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність - це те, що робить можливим досягнення миру і веде від культури війни до культури миру. Толерантність - це не поступка, поблажливість чи потурання, а перш всього активне ставлення на основі визнання універсальних прав і свобод людини".

Толерантність передбачає не тільки *розуміння*, але й *прийняття* того факту, що навколишній світ і населяють його народи дуже різноманітні. При цьому кожен етнос унікальний і неповторний. Тільки визнання етнічного та релігійного різноманіття, розуміння і повагу культурних особливостей, властивих представникам інших народів і релігій, в поєднанні з демократичними цінностями громадянського суспільства можуть сприяти створенню справді толерантною атмосфери життя.

З наведених вище визначень видно, що толерантність можна розглядати виходячи з філософського, етичного, соціологічного, культурологічного, психологічного та інших підходів.

Прикладом філософського розуміння сутності толерантності є визначення П. Ніколсона, який розглядає толерантність як чеснота утримування від вживання сили для втручання в думку або дію іншого, навіть якщо вони і відхиляються в чомусь важливому від думки або дії суб'єкта толерантності і якщо останній не схвалює їх.

З погляду етичної толерантність постає акцентуванням уваги на важливості збереження різноманітного досвіду гідної поведінки, підкресленням інтересу до цього різноманітності, його соціальної цінності.

В рамках соціологічного підходу толерантність являє собою певну якість взаємодії між суб'єктом і об'єктом толерантності, характеризує готовністю суб'єкта приймати соціокультурні відмінності об'єкта, що включають в себе зовнішні ознаки, висловлювання, особливості поведінки і т.д. Ця взаємодія має свою історичну, соціоекономічну і соціокультурну специфіку і багато в чому нею визначається. В якості суб'єкта може виступати соціальний інститут (в тій чи іншій мірі регульований державою), соціальна організація, група, індивід. Той же перелік застосовний і до об'єкта толерантності. У принципі можливі різні поєднання суб'єктно-об'єктних відносин: "соціальний інститут - соціальний інститут", "соціальний інститут - соціальна організація", "соціальний інститут - група" і т.д.

У психологічному ж плані толерантність виступає характеристикою стійкості особистості по відношенню до невизначеності, до відхилень від звичного, до потенційно конфліктних ситуацій.

У процесі аналізу будь-якого поняття корисно розглядати також поняття, протилежне йому за змістом. Для толерантності таким поняттям є інтолерантність. У найзагальнішому вигляді інтолерантність, або нетерпимість, може розумітися як неготовність до життя в умовах інакшості, в умовах нових і невідомих раніше понять, людей, обставин. В принципі нам усім хотілося б жити в звичних умовах, все нове може виявитися як корисним, так і небезпечним. Людина хоче - і цілком справедливо - бути хоча б іноді в ситуації, коли можна бути не насторожує. Таке місце зазвичай асоціюється з будинком. При цьому під будинком можна розуміти власне будинок, де ти живеш, свій двір, район, місто, нарешті, країну.

Таким чином, толерантність може реалізовуватися в різних рівнях:

- як терпимість, допущення існування інших, які керуються іншими життєвими правилами;
- як інтерес до цих форм існування, традиціям, нормам;
- як готовність до вистаріванію спільності інтересів, партнерства та співпраці.

У цьому плані політика толерантності зводиться до припущення і розвитку мультикультуралізму - політиці культурного розмаїття, вона також дозволяє вирішувати реальні соціальні та гуманітарні проблеми.

Причинами розвитку ідеї і практики толерантності та мультикультуралізму є:

- глобалізація, інтеграція економічних ринків і ринків праці;
 - активна мобільність і міграції;
 - неможливість реалізації раніше практикувалися "переселень народів", які витісняють інших із середовища проживання;
 - неможливість також раніше практикувалися геноциду та етнічних чисток.
- У кожному разі толерантність - серйозний виклик сучасному суспільству.

Політика толерантності - не прямої дії, вона носить профілактичний, упереджувальний характер. Справа не зводиться до виховним діям, культурної пропаганді. В економічній сфері необхідні інвестиції, що забезпечують соціальну стабільність. Розвиток інновацій, що відкривають нові горизонти розвитку і самореалізації людського і соціального капіталу. В інформаційній сфері - відкритість і доступність інформації, що виключає чутки, що розпалюють ворожнечу і ненависть.

Основами політики толерантності є:

- визнання вдачі на існування носіїв інших поглядів, представників інших культур;
- договороздатність, вміння домовлятися, вибудовувати соціальне, економічне і політичне партнерство.

Реалізація таких установок можлива за наявності політичної влади, що забезпечує єдине громадянське правовий простір, в якому на перший план виходить не етнічна або конфесійна приналежність, а громадянська ідентичність. Моральної ж передумовою ефективності і навіть можливості політики толерантності є соціальне, політичне *довіру*.

Тема 7. Сучасна політична філософія.

Лібералізм

Лібералізм в чому визначає тематику сучасної політичної філософії як кругом розвиваються концепцій, так і їх критики.

Загальні принципи ліберальної політичної програми можна звести до трьох цивілізаційним допущенням.

1. Ринкові механізми здатні самі по собі регулювати майже всі суспільні відносини, наближаючи їх до досконалості (оптимальному балансу).

2. У розпорядженні цивілізації є необмежені матеріально-енергетичні ресурси, і існує можливість експоненціального зростання суспільного виробництва, поліпшення довкілля і якості життя.

3. Найбільш досконалим способом державного регулювання є демократія, заснована на поділі влади і загальну рівність перед законом, включаючи саму державу.

Допущення (1) має в реальній політиці наслідком повну маркетингацією суспільства, включаючи саму політику. Публічна політика, державне управління будуються як сегментація політичного ринку, виявлення попиту, просування і збут певних ідей і послуг.

Допущення (2) відчуває виклик з боку обмеженості паливно-енергетичних, продовольчих, водних ресурсів, їх розподілу, необхідності дозволу відповідних конфліктів.

Допущення (3) у поєднанні з наслідками допущення (1) призводить до постійного торгу між гілками влади, політичної конкуренції, що відіграє позитивну роль у відносно спокійній ситуації, але у випадках серйозних конфліктів здатне деморалізувати суспільство і систему політичної влади.

Все це дозволяє зробити висновок про те, що політична програма лібералізму дієва і ефективна у відносно спокійній ситуації ("холодного суспільства"), але в кризових і критичних ситуаціях ("гарячого суспільства") може відчувати проблеми.

Комунітаризм

Еволюція, історія і буденний досвід переконливо демонструють, що егоїстичні, розрізнені суспільства недовговічні. Конкурентними перевагами володіють згуртовані, консолідовані спільноти, що формують відповідальність за ціле. Розвиток глобалізації, моралі, наукового пізнання, включаючи раціональність, показують, що такий підхід збігається з загальним трендом цивілізації. У сучасній політичній філософії він отримав назву комунітаризму.

Цей напрямок громадської думки одержало розвиток переважно в США і пов'язано зі спробами вийти за межі антиномії індивідуалізм-колективізм. Етимологічно назва "комунітаризм" відбувається, природно, не від революційної комуни, а від *community* (громада, точніше - співтовариство). Тут також надається велике значення етичним принципам, носіями яких є добровільні спільноти людей, як правило, пов'язані з їх безпосереднім місцем проживання. Цікаво, що в рамках комунітаризму змогли об'єднатися як праві республіканці, які мріють про відродження справді американських духовних цінностей, так і ліві ліберальні демократи, які бачать в комунітаризмом розумну альтернативу дискредитированним себе ідеям соціалізму.

На відміну від класичного лібералізму комунітаризм робить акцент не стільки на волі і справедливості, скільки на солідарності (братстві з гасел Великої французької революції). До цього напрямку примикають такі видні політичні мислителі сучасності, як Д. Кімліка, А. Макінтайр, М. Сандел, Ч. Тейлор, М. Уолцер. Фактично комунітаристської була і політична філософія П. Сорокіна, надававшего солідарності ключову роль у соціогенезі.

З комунітаристських погляду справедливості вторинна по відношенню до соціальності як такої, соціальним зв'язкам. Так, акцент на справедливості здатний зруйнувати сім'ю. Для комунітаристів пріоритетні солідарність і доброзичливість, а питання про справедливості важливий, коли її не вистачає.

У певному сенсі комунітаризм може розглядатися як ліберальне за своїми джерелами напрям, має виразні тренди до соціал-демократії і культурному релятивізму.

Якщо лібералізм сформувався і довів ефективність в умовах усталеного, відносно спокійного і стабільного ("холодного") суспільства, то комунітаризм може розглядатися як політична програма для суспільства, що зазнає виклики стабільності, коли формується запит на ідентичність і згуртування груп і соціуму в цілому. У цьому плані лібералізм і комунітаризм не протистоять, а швидше доповнюють один одного.

Республіканізм

На перший погляд слово "республіка" виглядає латинської калькою грецького по своїй етимології слова "демократія": і те й інше буквально означає владу народу. Так само, як і республіканці іноді ототожнюються з лібералами,

що тяжіють до демократії. Таким чином, республіканізм апелює не стільки до абстрактних цінностей свободи, справедливості, скільки насамперед до конкретної громадянськості, державі і публічній політиці як спільній справі цивільного співтовариства.

Корпоративізм

Сучасний корпоративізм (від лат. *Corpus* - тіло, згуртованість, цілісність) радикально відрізняється від свого попередника XIX ст. - Синдикалізму, що виник в рамках робочого руху. У XX сторіччі практика синдикалізму виявлялася не тільки в профспілковому русі, політичній практиці лейборизму, але і в політичній ідеології та практиці "самоврядування" соціалістичної Югославії, русі кібуців в Ізраїлі.

Корпоративізм пройшов кілька стадій розвитку.

- Критика капіталізму, захист інтересів ремісників (гільдії ремісників), робітників (профспілки).

- Формування монополістичного капіталу, транснаціональних корпорацій, особливості бізнесу минулого століття, успіхи профспілкового руху викликали до життя проблему підвищення лояльності найманих працівників інтересам компаній, залучення їх у корпоративне життя.

- В кінці 1950-х - початку 1960-х рр. ця тенденція линяла форму розвитку корпоративних культур, використання технологій зовнішніх і внутрішніх PR, брендингу, пов'язаних з позиціонуванням компаній не тільки на ринку, включаючи ринок праці, але і в суспільстві в цілому.

- У 1970-і рр. в загальносвітовий досвід увійшли практики внутрішніх і зовнішніх корпоративних соціальних інвестицій у розвиток соціального і людського капіталу, були вироблені міжнародні стандарти корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), корпоративного громадянства. У багатьох країнах прийняті законодавчі норми і правила політичного лобізму, участі компаній у виробленні і прийнятті політичних рішень.

Для корпоративізму характерна критика буржуазної демократії, парламентаризму, яким протиставляється консолідація робочих і підприємців, їх спільна політична діяльність по захисту і просуванню спільних інтересів. Один з ідеологів синдикалізму / корпоративізму А. Шмиттер, теоретики Союзу комуністів Югославії бачили в цій ідеології "третій шлях", альтернативний як капіталізму, так і "реального соціалізму" (етатизму).

Фемінізм

Фемінізм зумовлений низкою факторів, до яких відносяться:

- загострення уваги до гендерних факторів персонології: філософії, теорії та практиці (у тому числі правової та політичної) ідентифікації, самосвідомості та позиціонування особистості;

- тілесні практики, включаючи можливості зміни статі;

- рівноправність статей - економічний, правовий і політичний.

У результаті осмислення цих факторів склалися дві точки зору:

- або гендер - природна основа формування свідомості і поведінки, фактично фактор їх зумовленості;

- або він продукт і результат соціалізації особистості, специфічної причетності соціальному миру, играння у ньому певних ролей.

З одного боку, неважко помітити, що перша крайність властива фундаменталістським, традиціоналістичним установам. Друга - ліберально-конструктивистським.

У цьому зв'язку фемінізм можна розглядати як прояв общеліберальних інтенцій стосовно до специфічно конкретній сфері прав людини.

З іншого боку, осмислення проблеми статі (гендеру) у вітчизняній філософії показало її метафізичну світоглядну значимість. Так, згідно В. В. Розанова, підлога - споконвічна характеристика людського буття і повинен лежати в основі всіх форм соціального життя. Згідно ж В. С. Соловйову, завдання соціального облаштування полягає в утвердженні "всеєдності", загальюдяності ("богочеловечности", "сверхчеловечности"), висхідній, на його думку, до суті християнського віровчення про людину взагалі.

Таким чином, гендерна тематика зачіпає не тільки питання персонології, ідентичності особистості, практик соціалізації, проблеми права, а й фундаментальні проблеми гуманітарного та соціально-політичного порядку.

Неомарксизм

Під неомарксизмом розуміють сукупність соціально-філософських та економічних концепцій XIX-XXI ст. в руслі ідейної традиції, висхідній до К. Маркса. Можна виділити два основних напрямки дослідження в рамках неомарксизма: специфіка політичних режимів і проблема революційних перетворень в умовах капіталістичного суспільства.

Найбільш відомий неомарксизм Франкфуртської школи, основні ідеї якої щодо історичного розвитку суспільства сформувалися до 1960-м рр. Так, Т. Адорно і М. Хоркхаймер підкреслюють, що якщо раніше людина була частиною природи, то в міру історичного розвитку людства природа стала для нього об'єктом панування, яке і називається прогресом. З розвитком сучасного західного суспільства ідеї Просвітництва стали своєрідним міфом: технічний прогрес поглинув усі сфери життя людини, а індивід вже не пов'язаний стандартними моральними нормами і догмами, а суспільство трансформувалося в безформну масу атомізованих суб'єктів. Ці оцінки явно перегукуються з ідеями Х. Ортеги-і-Гассета, який констатував на початку XX сторіччя формування масового суспільства.

Ще один представник Франкфуртської школи - Г. Маркузе зазначав, що науковий метод призвів не тільки до панування людини над природою, але - за допомогою цього - до ще більшого панування людини над людиною. Це виражається крім іншого в "репресивної десублімації" - перетворенні революційних проявів в легальні норми і практики, ефективному "приборканні здатності до трансцендірованію". У такій ситуації суспільство прагне мінімізувати будь опозиційні прояви в просторі політичного. Е. Фромм також зазначав, що людина володіє не тільки здатністю передбачати реальну небезпеку, але він ще дозволяє, щоб ним маніпулювали. Фромм підкреслював, що радикалізм як політична практика може залучати не тільки особистостей,

схильних до злоякісної агресії ("некрофільії"), але й індивідів з доброякісною, оборонної агресією, яка може бути викликана, наприклад, незадовільними соціально-політичними потребами.

Подальші дослідження Франкфуртської школи були продовжені Ю. Хабермасом, згідно з яким К. Маркс недооцінював відмінності між працею і соціальною взаємодією, акцентуючи увагу виключно на трудовій діяльності, виносячи за дужки все інше. Тому Хабермасом була представлена концепція "громадськості", яка заснована на протиріччях демократичного соціуму і авторитарних тенденцій. Крім цього, "громадськості" загрожує державна бюрократія, загроза внутрішньої бюрократизації, протидіяти якій може організована громадськість.

Постмодернізм

Термін "постмодернізм" вперше вжив в 1917 р німецький письменник Р. Панвіц в книзі "Криза європейської культури". У 1934 р Ф. де Оніз назвав постмодернізмом поетичні експерименти початку ХХ ст. Широку популярність поняття постмодерну набуло після його використання видатним істориком А. Тойнбі для визначення історичного етапу, який розпочався після закінчення Першої світової війни. Зараз цей термін використовується для опису якісно нового етапу суспільного розвитку, який слідує за модерном, вичерпав, на думку теоретиків постмодерну, свій історичний потенціал, а традиційні концепції політики повинні бути переглянуті.

Важливу роль в усвідомленні цього зіграли події 1968 року, коли в різних країнах - Франції, США, Німеччини, Італії, Польщі, Японії, Індії - пройшла потужна хвиля студентських заворушень. Це "вторгнення реального" (Ж. Дельоз) фактично запустило процес соціально-політичної модернізації. "Революція без революційного майбутнього" (Д. Кон-Бендіт) у частині свого впливу на подальшу модернізацію західного суспільства, безсумнівно, вдалася.

Для постмодерну як своєрідної системи цінностей постіндустріального, або інформаційного, суспільства характерна критика раціоналізму, системності, суб'єкта, сцієнтизму, прогресу, індустріалізму. Характеристики постмодерну зазвичай шикуються на основі протиставлення основних характеристик модерну.

Постмодерністські установки уникають всі форми монізму, уніфікації і тоталітаризації, прихованих видів деспотизму, а замість цього переходять до проголошення множинності і диверсивності, різноманіття і конкуренції різних поглядів і підходів.

Важливою складовою постмодернізму є підкреслення ролі інформаційних технологій, інформаційних потоків, їх ускладнення і їх диференціації, що дозволило О. Тоффлеру говорити про феномен інформаційної травми - нездатність суспільства сприйняти і обробити великі масиви інформації, які на відміну від першої половини ХХ ст. виходять з великої кількості джерел. Постмодернізм виражається і в переході до гіпертекстуальності, конфлікті між суспільством, вихованій на книгах, і суспільством епохи Інтернету. Занепад грамотності заснований на тому, що ЗМІ активно користуються орієнтованістю

суспільства на зоровий образ, тобто якщо базові уявлення про текст дають розуміння його як лінійної структури, то дійсність диктує гіпертекстуальність - наявність багатовимірної мережі, в якій будь-яка точка ув'язана з будь-якою точкою де завгодно. У цьому плані сучасний соціум, згідно У. Еко, розщеплюється на два класи - тих, хто отримує готові образи за допомогою ЗМІ, і тих, хто здатний обробляти цю інформацію.

У цьому зв'язку постмодерністи, насамперед постструктуралісти (Ж. Дерріда, Ж. Ф. Ліотар та ін.), сформулювали ідею дискурсу влади як вираження прагнення до тотального панування та створення механізму такого панування. Як зазначав Ж. Ф. Ліотар, модерну властиві метанарративи, тобто дискурсивні системи, які мають особливий статус для суспільства, оскільки їм властиво через створення стійких соціально-філософських систем рухати історію. Постмодерн - цивілізація недовіри до метанарратива освіти, ідеології марксизму і лібералізму, кожна з яких обіцяла змінити людство. Відмова від цих метанарративів - суть відмова від нездійснених проєктів. Згідно М. Фуко, влада концентрується вже не всередині політичних інститутів, а діє опосередковано, вона проникла в соціальну тканину на рівень індивіда і з'єднала його з певним соціально-політичним інститутом. Можна сказати, що сучасна влада децентрована, розлита в самому соціумі, складаючи його зміст і суть.

Досягнення технологій, медицини, генної інженерії, трансплантології дозволяють говорити про "постлюдського" складової сучасності (Ф. Фукуяма) і навіть "постлюдського персонології" (Г. Тульчинський). Схожу тематику зачіпає М. Епштейн, на думку якого постмодернізм - це "зріле самосвідомість калік культури, і не випадково так поширені в його топіку образи калік, протезів, органів без тіла і тіла без органів". XX ст. став початком "цивілізації протезів", в якій люди взаємодіють між собою через прилади, які приєднані до органам почуттів, а в міру вбудовування людини в грандіозно розпростерте інформаційне тіло людства неминуче зростатимуть протезно-електронні складові індивідуального тіла. І людині буде більшою мірою не вистачати очей, вух, рук для сприйняття і передачі всієї необхідної інформації.

На думку французького філософа Ж. Ф. Ліотара, між модерном і постмодерному існує тісний взаємозв'язок: фактично постмодерн - суть продовження і розвиток ряду характеристик модерну - мова йде не про відмову від проєкту модерну, а про його трансформації, новому етапі, "пост" потрібно розглядати не як новий етап, а як динаміку попереднього. Однак якщо модерн націлений у майбутнє, то пост-модерн являє собою якийсь вид "чуттєвої пасивності", прагнення зрозуміти і усвідомити процеси, які відбуваються в сьогоденні.

Згідно Ж. Бодрійяру, сучасне суспільство являє собою переважно суспільство споживання, коли людина на відміну від попередніх епох оточений переважно чи не іншими людьми, а об'єктами споживання. Це суспільство навчання споживанню, соціальної дресування в споживанні, тобто новий і специфічний спосіб соціалізації, що з'явився в зв'язку з виникненням нових

продуктивних сил і монополістичним перебудовою економічної системи з високою продуктивністю.

Р. Інглхарт акцентує увагу на ціннісному зсуві як головної характеристики постмодерну. Він звертає увагу на той факт, що одним з головних завдань людських суспільств було забезпечення виживання, оскільки їм піддавалися негативним впливам: матеріальні нестатки, масові інфекції та голод. Проте вже після обох світових воєн нове покоління Західної Європи досягло стабільного економічного рівня, внаслідок чого почався "ціннісний зрушення" від матеріальних цінностей до цінностей "постматеріального" - якості життя, свободи самовираження. Після завершення індустріалізації - суспільний розвиток саме в плані зсуву в базових цінностях від виживання до свободи. Цінності постмодерну суть цінності постіндустріального інформаційного суспільства, що несуть ряд різноманітних соціально значущих змін - від рівноправності жінок до демократичних політичних інститутів і занепаду державно-соціалістичних режимів.

Інституціоналізм

Строго кажучи, слід розрізняти ранній інституціоналізм (Р. Коуз, О. Вільямсон) і неоінституціоналізм (Д. Уолліс, Б. Вайнгаст).

Широке визнання інституціоналізм отримав завдяки роботам американського економіста Д. Норта, присвяченим історичному аналізу умов економічного розвитку. Значення цих робіт полягає в тому, що вони фактично відкрили новий етап у розвитку соціальних наук, включаючи політологію та філософію. Аналіз причин успішності або проблемності економічного розвитку вивів Д. Норта і його колег до необхідності навіть не комплексного міждисциплінарного підходу, а розробки нового концептуального апарату, тут же знайшов плідне застосування також в історії, соціології, політології, антропології, культурології, ряді інших дисциплін. Йдеться про розширення предмета дослідження до інституційного устрою економіки, політики та соціуму, динаміки цього пристрою, причин і наслідків цієї динаміки.

Неоінституціоналісти виділяють в історії та нинішньому стані цивілізації два основних тванди соціального порядку. Перший - "обмеженого доступу" - виник в епоху неоліту (близько 10 тис. Років тому) у зв'язку з виникненням осілого сільського господарства і формуванням перших держав, які забезпечили соціальний порядок, який існує досі. Порядок обмеженого доступу і забезпечує його "природне" держава - найпоширеніший в історії тип суспільного устрою - будується на обмеженні доступу до економічних і політичних ресурсів. Правляча еліта, наближені до неї групи завдяки особливим привілеям і особливим правам отримують можливість витягувати ренту. Такий порядок не відрізняється стабільністю, йому властива боротьба за доступ до ренти: за владу, класова боротьба і т.д. У довгостроковому плані це не сприяє стабільному економічному зростанню.

У зв'язку з індустріалізацією, розвитком ринкових відносин, що послідувала низкою соціальних революцій, що створили демократичні політичні інститути, виникає порядок відкритого доступу. Паростки його

виникли в Англії XVII-XVIII ст. Доступ до основних політичних і економічних ресурсів є рівним і відкритим. Атрибутами такого порядку стають акціонерні товариства, незалежні від держави організації, верховенство закону, надійна система правових гарантій і свобод. Розвиток такого порядку відносно довгий час змогли підтримувати більш 20 країн.

Інституціоналістів виділяють три попередніх умови, необхідних для переходу до порядку відкритого доступу, який різною мірою вчинили ці країни:

- підпорядкування еліти верховенству закону (рівність усіх перед законом);
- існування безстрокових (постійних) організацій, які не залежать ні від держави, ні від конкретних особистостей;
- консолідований контроль над збройними силами та технологіями руйнування і насильства, що запобігає саморуйнуванню і деградацію такого порядку.

За власним визнанням Д. Норта, в молодості він був серйозно захоплений марксизмом і все життя відповідав на запитання К. Маркса про причини суспільного розвитку. Заняття історією переконали його, що дослідження економіки як ринкового феномена явно недостатньо, воно нічого не дає для розуміння відносин васала і сеньйора, цехової життя і всього економічного ладу життя суспільства. Пошуки пояснення привели до розуміння ролі інститутів - норм і правил, що регулюють економічні та інші відносини в соціумі. Норт прагнув пояснити, яким чином формуються різні типи інституційного середовища, рамки, які визначають характер відносин і дій в економіці. Так, обмеження влади мало важливе значення для приватної власності та розвитку ринків. При цьому інститути не існують самі по собі. Власність, право, мораль, інші інституціональні комплекси в чому є наслідком, реалізацією прагнень, цілей, надій, суджень, переконань та ін.

Головне завдання природної держави - приборкати насильство, монополізувавши право на нього. У цьому плані інституціоналізм спирається на класичні ідеї політичної філософії в розумінні політичної влади і держави.

Істотно новою в інституціоналізмі є ідея відкритого доступу. Відкритий доступ відкритий лише потенційно. Його відкритість забезпечується конкурентною системою, а значить, розвиненою ринковою економікою, тобто умовно відкритий доступ може підтримуватися тільки з розвитком конкуренції на політичному та економічному ринку. Але досконала конкуренція в економіці - лише абстрактна модель, а "невидима рука ринку" - тільки метафора. Однією лише економічної конкуренції виявляється недостатньо, вона може виживати тільки завдяки конкуренції в політиці.

На відміну від порядку закритого доступу в порядку відкритого доступу важлива знеособленість еліти, приватних та громадських організацій, державної влади: від волі окремих людей не повинні залежати ніякі рішення. Політична воля втілюється тільки як громадська. Роль держави в такому суспільстві зростає за рахунок надання більш якісних суспільних благ (освіта, інфраструктура, соціальне страхування). І всі ці послуги державою надаються знову ж на знеособленій, неупередженій основі. Бюрократія в такій системі

підконтрольна законом, не сраціваюсь з бізнесом. Саме в такій системі на перший план виходить довіру, наводить мости в соціумі, включаючи довіру між владою і суспільством.

Тема 8. Проблеми сучасної політичної філософії.

З безлічі проблем сучасної політичної філософії нами обрані ті, що гак чи інакше проявляються в інших проблемах, дають їм вихідний імпульс, визначаючи саму їх постановку.

Глобалізація

Глобалізація - загальносвітовий процес соціально-економічної, суспільно-політичної, культурно-мовної, інформаційної інтеграції. Сучасна глобалізація є закономірним розвитком ряду явищ і тенденцій розвитку цивілізації. Ось тільки деякі з них:

- історичні імперії як протогобальніе суспільства, реалізують якісь універсальні, загальнолюдські політичні проекти. Найбільш очевидні приклади: імперія Олександра Македонського, Римська імперія, Британська імперія;

- період великих географічних відкриттів, що послідувала експансія європейських країн, колоніальний поділ світу на кілька великих колоніальних імперій;

- поява в XVII ст. перший міжконтинентальних компаній (Ост-Індська голландська компанія). Розвиток цієї економічної практики надалі;

- глобальні транспортні водні шляхи, работоргівля;

- розвиток транспорту (залізниць і автомобільних доріг, авіації) і засобів зв'язку (пошта, телеграф, телефон);

- великі міжнародні угоди і союзи: Вестфальський мир 1648 р Віденський світ 1815, Ялтинська угода 1945

Сучасна глобалізація проявляється в наростанні таких тенденцій, як:

- формування світових ринків, включаючи ринок праці, світовий масштаб конкуренції на них;

- світовий поділ праці і спеціалізація економік, аутсорсінг з розвинених країн у що розвиваються;

- зростання олігополій і монополій, у тому числі транснаціональних корпорацій;

- стандартизація економічних і технологічних процесів, почасти законодавства;

- нерегульоване переміщення капіталу;

- формування інформаційного суспільства, всесвітнього проектно-мережевого соціуму;

- інтенсивна міграція і мультикультуралізм національних держав;

- створення і діяльність наднаціональних і всесвітніх організацій - ООН, ЮНЕСКО, СОТ, ЄС;

- вплив світових валют на економічні процеси в різних країнах, збільшення ролі МВФ і МБРР, фондових бірж;

- глобальний характер Інтернету, мобільного та ІТ-телефонії;

- зростання міжнародного туризму і гуманітарних контактів, у тому числі у сфері освіти.

У політичній філософії глобалізація може розумітися в об'єктивному плані як розвивається процес всесвітньої інтеграції, обумовлений загальним ходом цивілізаційного розвитку. І глобалізацію можна розуміти оціночно - з погляду результатів і наслідків глобалізаційного процесу. Дійсно, глобалізація породжує ряд обставин, що створюють небачені раніше можливості економічного, соціального, гуманітарного розвитку: формуються загальносвітові ринки; конкуренція носить загальний характер, що створює потужні стимули інноваційного розвитку; створюються небачені раніше можливості партнерства і кооперації; в глобалізованій економіці необов'язково бути "великим і товстим", навіть маленькі компанії здатні зайняти монопольну позицію в мережі світової економіки, але для цього вони повинні формувати унікальна пропозиція. *Тільки унікальне глобально.*

В даний час досить чітко проглядаються обриси трендів глобальної спеціалізації:

- постіндустріальна економіка знань - переважно країни, першими пройшли модернізацію;
- індустріальна економіка - переважно азійські країни;
- сировину (від корисних копалин до сільськогосподарської продукції) - країни Латинської Америки, Близького Сходу, Африки.

Складається якесь світове співтовариство (*world society*) еліти (у тому числі на рівні особистих відносин і зв'язків) і якесь співтовариство міжнародних трансдержавними організацій (*international community*).

Головний політичний наслідок - тенденція до формування та встановлення світового порядку, пов'язаного з низкою неоднозначних особливостей, таких як:

- ієрархія держав та їх взаємопідтримки, що обмежує суверенітет. Вищі з таких держав утворюють наддержавні структури, такі як G8, G20, в рамках яких виробляються рішення, що задають орієнтири світового розвитку;
- розвиток глобальних транспортних, інформаційних мереж і взаємозалежність економік;
- нездатність окремих держав своїми силами вирішити глобальні за своєю суттю проблеми;
- усвідомлення ролі цілісності людської цивілізації, взаємозалежності її частин, коли надмірне розвиток іпотечного кредиту здатне викликати світова економічна криза, а знищення лісів у Бразилії - урагани і спеку в Європі;
- провідна роль економіки знань, а влада знань досить недемократична за самою своєю суттю;
- криза економічної науки, екології, нездатних пророкувати кризові ситуації. Наукові відкриття вагу більше розширюють сферу безсилля людського розуму;
- аларм (тривожність, переживання постійної загрози безпеки) як усвідомлення загальних небезпек - ризиків в економіці, екології, епідемії, природних і техногенних катастроф, застосування ядерної зброї;

- криза гуманізму Просвітництва, який проголосив головною цінністю людину та її потреби. Плоди Просвітництва виявилися якщо не гіркими, то досить неоднозначними;

- усвідомлення, що є великі цінності, ніж людина, залежності всіх від усіх породжують запит на нові спільні цінності, необхідність відповідних політичних інститутів, які забезпечують утримання загального контролю.

Ці особливості не сприяють розвитку свободи, творчому "діалогу культур", їх "синтезу". Навпаки, вони стимулюють мотивацію до безпеки, обмеженням свободи, маніпулювання громадською свідомістю, що проявляється в інформаційних війнах, інтеграції діяльності спецслужб, війнах і революціях "нового типу".

Дискусія навколо глобалізації дала друге життя геополітиці, яка протистоїть як цивілізаційного, так і формаційного підходу в політичній історії.

Формаційний підхід, найбільш повно і детально представлений в марксизмі, розглядає історичний процес як зміну суспільно-еко формацій (первісно-общинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, комунізм), кожна з яких дає новий рівень розвитку продуктивних сил суспільства і суспільної продуктивності праці, а також новий рівень свободи особистості.

У цивілізаційному підході (А. Тойнбі, І. Данилевський, А. Шпенглер) кожна цивілізація самодостатня, розвиток і історичний прогрес допускаються, але у кожній цивілізації свій шлях розвитку, кумулятивний історичний прогрес з цієї точки зору не існує.

Глобалізація сама по собі не може позбавити історичної пам'яті. Навпаки, вона створює можливості її збереження і не тільки музеєфікації, а й включення в загальносвітовий оборот комунікацій, досліджень, контактів, туризму.

Противники глобалізації (антиглобалісти) часто ототожнюють глобалізацію з вестернизацией, а то й американізацією, тобто нав'язуванням іншим країнам західних культурних цінностей, політичної демократії, позбавленням людей і товариств історичної пам'яті.

Перспективи постлюдяності

Розрізнення культур залежно від їх ставлення до персонології має далекосяжні наслідки як в плані проблеми власності та економічних відносин, політичної культури, так і моралі аж до неоднозначних уявлень про перспективи самої людської цивілізації. Мова йде про біотехнології, що викликали бурхливу дискусію та стали вже фактором актуальної політичної життя.

Межі свободи і відповідальності втрачають ясність і чіткість, яку вони придбали в Новий і Новітній час. Межі свободи - відповідальності у XIX і більшій частини XX ст. є межі власності особистості, буквально її частки (шматка, об'єму) буття.

Інформаційні ресурси:

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, електронні фахові видання // www.nbuv.gov.ua
2. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника // <http://www.library.lviv.ua/>
3. Національна історична бібліотека України :// <http://www.dibu.kiev.ua/>
4. Національна парламентська бібліотека України // <http://www.nplu.org/>
5. Харківська державна наукова бібліотека України імені В. Короленка // <http://korolenko.kharkov.com/>
6. Наукова бібліотека ім.В. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка // <http://lib-gw.univ.kiev.ua/>
7. Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка // <http://library.lnu.edu.ua/bibl/>
8. Книжкова палата України імені Івана Федорова // <http://www.ukrbook.net/>

Рекомендована література

- Сучасна політична філософія : навчальний посібник / Д. Шевчук. – Острог : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2012. – 348 с
- Філософія політики: підручник / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін.- Київ, Знання України. – 2003.
- Байме К. Політична теорія сучасності. Київ: Стилос, 2008. 396 с.
- Гаєвський Б.А Філософія політики / Б.А. Гаєвський – К.: Вища шк., 2005.
- Капустин Б.Г. Критика политической философии. Избранные эссе. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010.
- Анджей Шахай, Марек Якубовски. Философия политики / А. Шахай, М. Якубовски. – Х.: Изд-во гуманитарный центр, 2011. – 234с.
- Бадью А. Можно ли мыслить политику? Краткий курс метаполитики. – М.: Логос, 2005. – 240 с.
- Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Ред. кол.: Губерський Л.В. (керівник) та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.олітична філософія. – К.: Основи, 1998
- Подмазко Є.А. Загальна теорія політики як метатеорія / Є.А. Подмазко. - Одеса: Друк, 2008. – 220с.
- Воловик В. І. Політична філософія: [навч. посіб. для студ.вищ. навч. закл.] / В.І. Воловик. – Запоріжжя: Просвіта, 2012-183с.
- Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. / Ред. кол.: Губерський Л.В. (керівник) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т. 1. 364 с., Т. 2. 370 с., Т. 3. 407 с., Т. 4. 429 с.
- Штраус Л. Что такое политическая философия // Штраус Л. Введение в политическую философию. – М.: Логос, Праксис, 2000. – С. 9-50.
- Кіш Я. Вступ до антології “Сучасна політична філософія”. – К., Основи, 1998.
- Сучасна філософія: основні розділи, поняття, проблеми, ідеї : Навчальний посібник / А. І. Бойко, І. П. Гудима, О. В. Кулешов, Т. О. Дроздова, В. С.

Даценко, О. М. Кожем'якіна. [За ред. О. В. Кулешова]; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ФОП Гордієнко Є. І., 2017. – 154с

Історія політичної думки: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, І. Ю. Вільчинська та ін.]; 2-е вид., перероб. і доп. – Львів : «Новий Світ-2000», 2017. – Т.2.: XX – початок XXI ст. – 598 с.

Дельоз Ж. Капіталізм і шизофренія: Анти-Едіп / Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі. – К. : КАРМЕ-СІНТО, 1996. – 382 с.

Нозік Р. Розподільна справедливість//Сучасна політична філософія. – К., Основи, 1998

Ентоні Гіденс. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. – Київ: Альтерпрес, 2004. – 104 с.

Huntington S. The clash of civilizations?//Foreign Affairs. 1993. No.72(3).P.22–49.

Аренд Г. Становище людини. – Львів, 1999.

Баландьє Ж. Політична антропологія. – К.: Альтерпрес, 2002. – 252 с.

Мельник В. М. Нариси з теорії соціокультурної антропології. Вінниця : Вінницька міська друкарня, 2015. 552 с.

Попович М. Бути людиною / М. Попович. – Київ : Києво-Могилян. акад., 2011. – 223 с.

Рикер П. Сам як інший. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2000. – 458 с.

Макіавеллі Н. Флорентійські хроніки: Державець. Київ: Основи, 1998.

Фуко М. Наглядати і карати. Народження в'язниці. Київ: Основи, 1998

Беглиця В. П. Політична етика : [навчальний посібник] / В. П. Беглиця, В. М. Ярошенко. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. – 400 с.

Йонас Ганс. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. [Текст] / Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation // Г. Йонас.; пер. з нім. А.Єрмоленка. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.